بسم الله الرحمن الرحیم

بعد تحمید حضرت سخن آفرین که زبان انسان را
از اوج مقال قدرت گویائی بخشیده و پس از
تمهید نعت ختم النبیین که گوشه زبان دقیقه رس
را بافشان نطق و بیان مشرف گردانیده
ذره بی مقدار [illegible] مشتاق [illegible] خان
معروض رای محاوره دانان فصیح زبان و لطیفه
شناسان صحیح بیان می گرداند که چون در خاطر این
امیر [illegible] مظاهر [illegible] اکبر [illegible]
[illegible] اجال [illegible]

زیب مسند شوکت و کامگاری نگین خاتم ا
و نامداری نیروی بازوی کشورکشایان مصا
آموز فرمان روایان نور والطاف رحمانی
بیحنود آسمانی مرجع و مآب جمهور بعلو نفس
طینت مشهور بحسن خلق یکتای روزگا
روزگار را سرمایهٔ افتخار مرکز دایرهٔ م
ناصب اعلام قوت قدوه رؤسای عالی مقا
سنج شعراء ذوی الاحترام عندلیب گل
معانی گل سرسبد چمنستان سخندا
هر اهل زبان معیار هر صاحب بیان
فیض گستر شگفته رو لطیفه گو افصح الفصحا امیر
نواب سپهر جناب امیر الممالک شمس
سید اشهر علی خان بهادر ذوالفقار جنگ دا
و عمم افضاله خطور نمود که نسخهٔ مشتمل
اصطلاحات دیار دهلی و روزمرهٔ فصحای ا

معانی انچه در بعضی اشعار منظوم میگردد و فهم دوردستان هرانانکه در امصار بعید واقع اند بادراک کنهش نمی رسد بزیور تالیف آراستگی • یابد تا مطالعه آن انواع کنایت را صراحت بخشد و بر طالبان این فن کار آسان گردد امتثالا لامره تحصیل این سعادت واجب دیدم و بتقدیم ارشاد مصروف گردیدم اما چون این نسخه ایست مبین مصطلحات ریخته باصناف لطایف معنوی آمیخته لهذا برعایت خطاب کار فرما موسوم بشمس البیان فی المصطلحات هندوستان گردید و در سنه یکهزار و دوصد و هفت از هجرت نبوی صلی الله علیه وسلم در شهر محرم الحرام بتاریخ بیست و دویم در بلده ٔ مرشدآباد باتمام رسید مامول از سخن سنجان نکته رس و روشن ضمیران پاک نفس آنست که هرجا سهوی

وخطائی در یابند بچشم عنایت بپوشند بل در اصلاح
بکوشند* نظم* ای که در آئین سخن پروری* نیست
از انصاف طبعت را گزیر* از من مسکین
درین مشکین سواد* گر خطائی رفته است آهو مگیر*
بر ضمایر ارباب بصایر پوشیده نماند که اصطلاحات
مرقومهٔ این نسخه متنوع است بر دو نوع نوعی
را بمحاورهٔ عوام اختصاص و نوعی از روزمرهٔ
خواص علی ایّ حال هرچه در محاورهٔ آن دیار
مستعمل است برای دوردستان سند
و آنچه در روزمرهٔ آن بلاد مروج است عزیزان
بعید را سند چه شعر هندی عبارت از زبان موزون
دهلی است پس هرچه مطابق آن باشد صحیح
و آنچه ورای آنست غلط و قبیح بالجمله حرفی چند
مرقوم نمود با ستعانة الملک الودود*
حرف الالف آش* بالف ممدوده و سکون

شین معجمه طعامیست رقیق مثل شله و مثل آن
از مخترعات اهل ولایت و هم عموما در محل طعام
چنانکه گویند آب و آش تیار است و آش پکای بتمامه
کنایه از آنست که برای آزار کسی مقدمه سازند
افصح الفصحا مرزا رفیع سودا در هجو امیر بخیل
زبانی خانسامان گوید * شعر * مجکو باورچی یون دے راتی هین *
ره تیری آش کیا پکاتی هین * و بدین معنی
در فارسیان هم مستعمل * مولانا ظهوری
ترشیزی فرماید * شعر * کاسهٔ خورشید لیسیدن
نمی آید ز من * کو فلک می پز زکین هر روز
آش دیگرم * اودهیرنا بننا * بمزه بواو
مجهول و دال و های هندی بیای مجهول رسیده
و سکون رای هندی کنایه از انواع تخیل که در عالم
تنهائی خطور کند استادی و مولائی حضرت دردفرماید
* رباعی * کچهه آپهی گراکی آپهی کچهه چنتاهی * کهتاهی

کچھ آپہی آپہی کچھ سنتا ہی * آید روہمیشہ بہہ دل دیوانہ * کیا کیا کچھ اودہیڑتاہی اور بنتاہی * داود ہیڑ بن مخفف اول است ونیز بہمین معنی مرزا علی نقی محشر گوید * رباعی * کیا کیا حرص وہوس کی دہن ہی دلکو * کس کس دہپ کی اودہیڑ بن ہی دلکو * تشویش معاش مغز جان کہاتی ہی * دنیا کی غرض تلاش کہن ہی دلکو * آنکہونمین آنی * کنایہ از آمد سکرا گرچہ عموما بر کل مسکرا طلاق دارد اما بیشتر بر شراب مستعمل مولف گوید * شعر * دعوی میخواری اتنی ہی پہ تہا سرکار کا * پیتی ہی ایک آدہہ گہونٹ آنکہون مین بس آنی لگی * یعنی کیفیت وظاہر است کہ ضمیر لفظ کیفیت در محاورۂ ہندی بتانیث استعمال دارد لہذا محذوف بودن آن بحیثیت نشست ردیف کیفیت پیدا نمودہ * آنکہونکا آنا * کنایہ از آشوب چشم

سخن سنج بی نظیر محمد تقی میر فرماید * شعر * عشق
نی ایزائین ہی دکھلائیان * رہ گئی آنسو تو آنکھین
آئیان * آپس مین رہنا * بہمزہ ممدودہ و فتح
ہای عجمی و سکون سین مہملہ کنایہ از آلودگی
فق محمد میر اثر فرماید * فرد * ہم کہان تو کہان
یہہ کہتی ہین * کہ یہ آپس مین دونو رہتی ہین *
و این مختص بمحاورہ زنان است * اوس پر آجانی *
بدو معنی مصطلح یکی کنایہ از سردی بازار و دویم
مراد از آب و تاب چیزی کہ بکمال صفا و صباحت
باشد مشتمل بر معنی اول مولف راست * برگ
گل پر بھی پھرا یک اوس سی پر آجای وہین * دیکھی
عالم جو وہ تیری عرق افشانیکا * و دویم میرحسن
گوید * شعر * جز اشک بلبل آب نہین گل شاخسار پر
کیا اوس پر آگئی ہی چمن مین بہار پر ہ
* آگ لینی کوآئی تہی * در محلی گویند کہ دوستی

بریدن دوستی آید و بی کاشت و توقف زود مراجعت کند
محمد تقی میر گوید * جاوے مجھہ سوختہ کی پاس سی جانا
کیا تھا * آگ لینی گھر آئی تھی یہ آنا کیا تھا *
و از شعر سعید ای اشرف مستفاد شد
که در اهل ولایت هم این اصطلاح مستعمل
است اشرف گوید * دل را از سینہ آن
بت سرکش گرفت و رفت * در خانۂ من آمد و
آتش گرفت و رفت * و اگر گویند که در شعر
سعید ارعایت عجلت ظاهر نیست تا باصطلاح
هندی مطابقت یابد گوئیم واو عطف که در گرفت
و رفت واقع شده مفید این معنی است و بر
متاملان ظاهر * آنکھین پتھرانی * کنایہ از خیرگی
چشم که بکمال نگریستن عارض گرود حضرت درد
فرماید * اوس سنگدل کی وعدہ خلافی کو دیکھئی *
پتھرا گئی ہین آنکھین میری انتظار سی *

* آنکهین تمهاري دیکهي مین کهنا * خورد را بتجربه کاری
ستودن وهم رعایت ادب از دست ندادن
مصطفی خان یکرنگ گوید * نرگس کتین مین هرگز
لاتا نهین نظر مین * دیکهی هین مین پیاری آغر
تمهاری آنکهین * آنکهه دکهلانی * ترجمه
چشم نمائی است که درفارسی مستعمل مولف
گوید * ویدنا انجم نهین هی خشمگین ستی سرخ سرخ *
برق بهی کتنین همین اسب آنکهه دکهلانی لگی
* انگارون پرلوتنا * کنایه از بیقراری که در عالم
رشک لاحق گردد ولی گوید * شعله خوجب ستی
نظر آتا نهین * تب ستی انگارون په لوتتی هی ولی *
* آنکهه موند کي ایک چیز کا اختیار کر لینا *
کنایه ایست از قبول بلا تامل میر سجاد گوید
* غیرون کو جان خواب مین غفلت کی ڈال کر *
ایکرات آکی سو رهو هم پاس آنکهه موند *

* او تنہائی گیرے * ہمزہ بواو مجہول و
تای ہندی بالف کشیدہ و دو تحتانی و کاف
فارسی بیای معروف و رای مہملہ بیار سیدہ
فرقہ ایست از دزدان کہ روزانہ دستبرد کنند
و این طایفہ بیشتر در افواج بسر برد و مرزا
رفیع سودا در ہجو کوتوال مشتمل بر صفات
انقبارش فرماید * کسو کا گہتنہ کتی و تیرا ہی * کوئی
بہڑوا او تنہائی گیرا ہی * ایری دیکہو * بد قعیہ
نظر بد گویند قلندر بخش جرات راست * رباعی *
* گل رنگ حنا سی سرخ کرپاؤن کو * بیٹہا تہا چمن
مین جو وہ سرو دلبر * مینی جو کہا کہ ہی کف
پا پہ بہار * ہنسکر لگا کہنی اپنی ایری دیکہو *
* ایک سی دن نرہنی * کنایہ از تغیر حالات
آسم از ینکہ در زوال جمعیت گویند یا بزوال
پریشانی میر سجاد گوید * ہجر کی راتین بہی آخر

کہتے گئین * ایک سی رہتی نہین ہین دن ہمیش *
* آنکھہ جھپکنی * تاب مقابلت نیاوردن
مولف گوید * مقابل حسن کی گرمی کی تیری کون
تاب ہووے * کہ سورج کی بہی تیری روبرو
آنکھہ اب جھپکتی ہی * آستین کا سانپ * کنایہ
از دشمن بغلی است مرزا فدوی گوید *
رفتہ رفتہ یار جوہر اپنی دکہلانی لگا * آستین کا سانپ
دکہا یہ تو جی کہانی لگا * آنکھو نمین گھر کرنا *
اصرار بر تصدیق قول خود نمودن بخلاف حقیقت معنی
مولف گوید * کہتی ہو گھر تیری آنکھو نمین
نہین مینی کیا * کون کہراوی تمہین آنکھونمین گہر کرتی ہو *
* آسمان سی گرنا * کنایہ از بہم رسیدن چیزی
کہ بی سعی دفعۃً حاصل شود و قدرش چندان
نباشد واین بیشتر بمحاورہ عورات مستعمل
مولف گوید * قطعہ * کوکہ توکل ہی اور جون شبنم *

طالب رنگ و بو تیرا ہوں مین * پرندا ننہ بہی
چان سنبہال مجہی * آسمان منی نہین گرا ہون مین
* آنکہہ چورانی * کنایہ از چشم پوشی
است مولف گوید * ایسی کیا کی ہی ولا ہمنی
بتونکی چوری * دیکہہ کر ہمکو جو یہ آنکہہ چورالیتی ہین *
* آنکہومین کہٹکنا * در نظر ناگوار گذشتن
مولف گوید * جون اشک تو نظروں سی
کیونکر نہ گرا دیوی * آنکہومین تیری پیارے ہی
ہروقت کہٹکتا ہون * اولجہنا دلکا * عبارت
از گرفتاری دل است جرأت گوید * خوش ہوا
رہکی مین غم مین نہ کہین * دل الجہتا رہا کہین نکہین
* آنکہون مین خاک ڈالنی * بدو معنی
مصطلح یکی آنکہ جنس زبون را بمبالغہ تعریف
بچشم خریدار خوب نمایند و این خاصہ فروشندگان
غدار است و دیگر آنکہ چیزی را طرفۃ العین دست برد

کنند اول ستہور و دویم مولف گوید * مجالس سعی رات دلکو میری صورت صبا * لیگئی سبہونکی آنکہون مین وہ خاک دآل کی * آنکہین نیلی پیلی کرنی * کنایہ از کمال خشم کہ اکثر در حالت غیظ رنگ رو متغیر شود جرات گوید * روز آنکہین نیلی پیلی کرجتا تا ہی وہ شوخ * بزم مین تو چشم حیرت سی نہ دیکہا کر ہمین *

* حرف الباء موحدہ *

* بک لگنی * بفتح اول و سکون کاف تازی کنایہ از یاوہ گوئی و بسبیل تحقیر مستعمل مرزا رفیع سودا در ہجو فدوی لاہوری گوید * بیٹھی یہ وہان رہتی ہین صبح سی لی شام تک * لگتی ہی اشعار کی چار پہر انکو بک * و بکبک بتکرار نیز ہمین معنیست و بہر دو را معنی مصدریہ حاصل و این ظاہرا از بق بق گرفتہ اند چنانکہ مولوی معنوی فرماید * اہل دنیا کافران مطلق اند * روز شب در جق جق و در بق بق اند *

* بسرام لینا * بالکسر و سکون میم بمعنی آسودن و شب گذراندن و این بیشتر در استعمال آزادان خانہ بر دوش است محمد قایم گوید * دل سایہ مین اُس زلف کی آرام لیا کر * تک شام کو تو مرغ تو بسرام لیا کر * بستر * معروف مشفقی و محبی مرزا رضا قلی آشفتہ فرماید * نہ بستر کا آشفتہ ہونا مقید * اری سارا عالم بچھونا پڑا ہی * بسترا * در محاورۂ فقرا بمعنی فرودگاہ مستعمل مولف گوید * رباعی * ہو اجازت تو بزم مین تیری * آج رہنا ہو گوشہ گیر و نکا * اب کہان جائین سر پر آئی شام * دور ہی بسترا فقیرون کا * بدن پہل جانا * کنایہ از جوشش بثور کہ در ایام بہار بروز کند و عوام گرمی دانہ گویند ہدایت گوید * آتش سی داغ دلکی سراپا تو جل گیا * گلزار پہولی کیا کہ بدن سارا پہل گیا * بوجہہ پکڑنا * بواو مجہول وجیم ہندی کنایہ از تمکین وزیدن بخالت

حالات سابق و اکثر بسبیل طنز گویند شرف الدین
مضمون راست * مہ رونی بوجھہ پکر آ مشکل ہوا ہی جینا *
* یارو خدا کرے خیر بہار ی ہی یہہ مہینا * باو بندی *
بجاۓ وادن بالاف و گذاف چیزیرا کہ درحقیقت
اصلی نداشتہ باشد ابرو گوید * زندگی ہی سراب کی سی طرح
* باو بندی حباب کی سی طرح * بتاو ینا *
بضم اول و تای مشددہ بالف کشیدہ در محاورہ
فریب دادن مستعمل مرزا رفیع سودا در ہجو
امیر بنجیاں گوید * پیران کا گر آئی وقت طعام
* جای لقمہ کی کہای وہ دشنام * یو نہیں اٹھ جائیں
اسکو دی بتا * ماریں نہیں جھو تہی ہاتھہ سی کتا * بنانا *
بفتحتین کنایہ از ریشخند کردن مولف گوید * شعر *
* گہہ دیر میں بہیجا مجہی گہہ کنج حرم میں *
ای عشق غرض تونی مجہی خوب بنایا * باغ باغ ہو جانا *
مراد از شگفتگی خاطر ہہ آیت گوید * کس قدر رہی

تیری مقدم سی خوشی گلشن مین آج * دیکھہ
تجکو گل ہوا جاتا ہی کیسا باغ باغ * بھابھا پھرنا *
بفتحتین کنایہ از غلبہ سکر ہہ آیت گوید * ساقی
پھر دن ہون مین تو نشی مین بھابھا * و دریا سی
کچھہ بہہ کم نہین موجین حباب کے * و مجازا کنایہ از
قطرہ سی کمظرفان است * بوتا سا قد * بواو
معروف و تای ہندی بالف کشیدہ کنایہ از پستی
قد معشوق کہ بکمال موزونی باشد مولف گوید
* بوتی سی تیری قد کا جس جا پہ پڑی سایہ *
وہان اور نکوئی بوتا جز سرو و سمن نکلی *
* بانیان پاون پوجنا * اقرار بر فیلسوفی مزوران نمودن
مرزا رفیع فرماید * جنی سجدہ کیا نہ آدم کو *
شیخ کا پوجا اونی بانیان پاون * و دراینجا مراد
قایل ترجیح شیخ است بر شیطان * باو کا رخ بتانا *
کنایہ ایست از فریب دادن و این روزمرہ عوام

بازارا ست محمد تقی میر گوید * قالا نہیں ایک مجکو
پتنگ آج اور آتی * بہتون کتین باو کا رخ اونی بتایا *
* بال بیکا نہووے * تاکید اور مبالغہ احتیاط چیزی
بشخص حاضر گویند و این ظاہرا ترجمہ ہمان است
کہ در فارسی گویند سر مونقصان نشود استادی
ومولائی حضرت دردفرماید * ای شانہ تونہوجو دشمن
ہماری جی کا * ہان دیکہیو نہووے زلفونکا بال بیکا *

حرف الباي عجمي

* پانی پی پی کوسنا * کنایہ از کثرت بددعا است
کہ در ہیچ حال فوت نکند مرزا علی نقی محشر گوید
* رباعی * کیا ظلم ہی دلمین بس سوسا کیجی * جب یاد
لب جام کا بوسا کیجی * ایذا ہی سخت محتسب
کی ہاتہون * پانی پی پی کی اسکو کوسا کیجی *
* پاتون آلگنا درخت کا * کنایہ از برگ ریزی
درخت است در ایام خزان ومجاز اور محل

انما می قوت و استعداد مصطلح اعم ازینکه
در بیداد معشوق طاقت و آرام اتمام بپذیرد و یا بحوادث
روزگار عدم اسباب دست دہد جناب مرزا
رفیع فرماید * نظم * احوال کی ہماری تجکو تو کیا خبر ہی *
گذری ہی جسکی جی پر سو ہی بہہ جانتا ہی *
آنکھو نکی گردمیری مژگان کی ہی یہ صورت *
گویا کنار دریا خس بہہ کی آرا ہی * اور دل جو ہی
بغلمین سو اسطرح کا پہوڑا * ہرگز نہ وہ پکی ہی
ظالم نہ پہوتتا ہی * القصہ کیا کہوں مین
گلشن مین زندگی کی * تجہہ بن نہال سودا
پا تو ن ہی آلگا ہی * پانون چل جانا * وقوع تحمل
در استقلال میر حسن در سحر البیان مشتمبر
قحط سالی لکہنو آورده * غریبون کا دل ہمانکلنی لگا *
توگل کا بہی پانو چلنی لگا * پانون نکالنی * گویا پا از حد
اعتدال بیرون داشتن است حضرت درد

قدس سرہ فرماید * تھمتی نہیں زنہار کسو کی یہ
سنبھالی * بایطرح پکھہ ان آنسوون نی پانو نکالی *
* پتلی * بضم اول وسکون فوقانی ولام بیای معروف
در ہندی مردمک را گویند و پتلی کا تارا کرنا جا دادن
است کسی را در چشم مصطفی خان یکرنگ
گوید * اگر آوے میری گھر وہ پیارا * کرون اوس
ماہ کو پتلی کا تارا * پچھار تین کھانی * بفتح اول
و جیم ہندی بالف کشیدہ و رای ہندی بیای مجہول
رسیدہ و سکون نون کنایہ از صدمات برداشتن
است مرزا رفیع سودا در ہجو اسپ گوید *
دیکھی ہی جب وہ تو برہ و تھان کی طرف * کھاتا ہی
دانہ کھاس کی جاگہ سدا پچھار * یعنی از ناطاقتی بر زمین
می افتد * پی جانا بات کا * طرح دادن در جواب سوال
است آبرو گوید * سخن اورون کا تشنہ ہو کی سننا
اور سب کہنا * مگر جب آبرو کی بات کو اسد نا تو پی جانا *

پیٹ بھر جانا بیای مجہول و سکون تاء ہندی مراد از تنگ ظرفی ناکسان است محمد حاتم گوید* اندنو نہین دیکھہ کر ہمکو اپھرتی ہیں رقیب * پیٹ انکا ہی بھر اکل پرسون مرتی ہیں رقیب* مخفی نماند درین شعر بحیثیت معنی اصطلاح لطف دیگر که عبارت از تداخل است کیفیت پیدا نموده* پسنا* بکسر اول وسکون مہملہ و نون بالف کشیده خستگی یافتن مخصوص در عالم تعشق حضرت درد فرماید* *مرتا نہین ہون پچھہ میں اوس سخت دلکی ہاتہون * *پستا ہون آپ اپنی کم بخت دلکی ہاتہون * *پانی سی پتلا کرنا* بکمال تفضیح نمودن مصحفی گوید * چشم نی رو روکی دریا کردیا * ابر کو پانی سی پتلا کردیا * پسلیہ پھڑکنی * بفتح اول وسکون مہملہ ولام بیای معروف رسیده کنایه ازان است که در حالت غیبت براحوال شخصی اطلاع شود

مولف گوید * جب غیر سی ہوا وہ کہین رات کو ہمکنار * یہان درد سی اپنی بہی پسلی پہڑک گئی * * پہاڑ سی راتین * کنایہ از طول شبہای مصیبت سجاد گوید * کس طرح کو ہکن پہ گذرینگی * ہجر کی یہ پہار سی راتین * پانی نہ مانگنا * در اول ضرب شمشیر زخم کاری خوردن و سقاجان دادن مبتر سوز گوید * رباعی * جو تجہسی بلای ناگہانی مانگی * یار اہ عدم کی کچھ نشانی مانگی * دکہلا ست او سی تو اپنی شمشیر نگاہ * جسکا مارا کبہی نہ پانی مانگی * * پاتہن لگانا * بفتح اول و لام بیای معروف وفتحہ تای ہندی و سکون نون در فکر تخریب کسی بودن سودا در ہجو بخیل زبانی خانسامان گوید * نان باکو جو دیکھو بہر کی نظر * مجہسی کہتاتہی یون وہ گیدی خر * تکی مشرف کہی گہر لگا و لگا * اور پاتہن تیرا پکاو لگا * پولی تلی گذران کرنی *

کنایہ از کمال تجرد و عدم اسباب ہدایت گوید

* ہوا ریش دراز شیخ سے معلوم یہ ہمکو *
کہ یہ زاہد بھی ایک پولی تلے گذران کرتا ہی *

* پانو گاڑنا * کنایہ از عالم استقلال محمد تقی
میر فرماید * یارب رہ طلب مین کوئی کب تلک پھری *
تسکین دے کہ بیٹھہ رہون پانو گاڑ کر *

* پانو پھیلا کر سونا * عبارت از کمال فارغبالی
است جرأت گوید * ہاتھہ کھینچا زندگی سے
جب بزیر چرخ آہ * تب دیا فتنی نی سونی پانو
پھیلا کر ہمین * پانی بھرنا * اقرار بر عجز نمودن
مولف گوید * عجب کیا ہی مہ کنعان بھی یہان
پانی بھری اکثر * اگر صورت زرا دیکھی تیری چاہ
زنخدان کی * پانو دہو دہو پینی * کنایہ از فرط
اعتقاد مولف در نعت گوید * طوف قدم شریف
جسدم کیجی * مقصود دلی تمام اوسدم لیجی *

ظاہر ہی یہ تب حوص سی اسکی طپش * ایسی ہادیکی پانو دہو دہو پیسی * پیالا ہونا * در اصطلاح ازادان کنایہ از رخت ہستی بر بستن آمدہ مولف گوید

* اری می نوش تو بہی آپکو جلدی وہان پہنچا *
گدای حسن کو کہتی ہین تیری آج پیالا ہی *

* پس انداز * بفتح اول و سکون مہملہ انچہ بعد از صرف نگاہدارند و روزگار پیشہ آنرا مایہ توکل نامند کہ در ایام عطلت بکار آید محمد بقا گوید

* یہ گل اندام جو صرفی سہی تنک ایک ناز کرین *
کام لین زلف سی کاکل کو پس انداز کرین *

بباید دانست کہ حروف چند بامتزاج ہای مختلط الترکیب در زبان ہندی بر اسم علیحدہ قرار یافتہ اند و در تلفظ از ہم متفاوت گردیدہ چون * با * کہ منقسم بر دو قسم است اگر بای تازی بہا مخلوط شود * بہی * خوانند و تحت او بعلامت

موحدہ یک نقطہ کنند و اگر بای عجمی مرکب گردد
* پہی * خوانند و در آنجا سہ نقطہ گذارند و
علی ہذا القیاس * در تا و جیم و دال و را و کاف *
امتیاز پیدا است و ہریکی بجای خود مذکور شود
انشاء اللہ تعالی *

* حرف الباء ہندی *

اما از نوع اول * بہیگنی جانا رات کا * بیای معروف
و سکون کاف عجمی و فوقانی بیای مجہول رسیدہ
کنایہ از گذشتن شب است کہ در صحبت عیش
و طرب بگذرد و سرور اہل مجلس آناً فاناً در ترقی
باشد میر حسن در تعریف کاکل بی نظیر مشتمل بر
عالم غسل بیان نمودہ * نمی کا تہا بالونکی عالم عجب *
* نہ یکہی کوئی خوب تر اوس سی شب *
* کہون اسکی عالم کی کیا تم سی بات *
* کہ جون بہیگتی جاے صحبت مین رات *

* بهاری پتهر چوم کی چهوڑ دینا * دست بردار شدن از امری است که بر آمدن از عهدهٔ آن متصور نباشد یکی از شعرا گوید * همنی ادس سنگدل سی منهه موڑا * بهاری پتهر تها چوم کر چهوڑا * بهبک جانا * بفتحتین و سکون کاف تازی کنایه از وقوع حیرت ناگهانی که دفعتًا رو دهد مرزا رفیع سودا در قصیدهٔ سالگره گوید * حسن ایسا که جسی ماه شب چاردهم * یکبیک دیکهی تو یکچند وه رهجای بهبک * بهبهوکا * بفتح اول و ووم بواو معروف وکاف تازی بالف کشیده مراد از شعله روئی معشوق مولف گوید * بهبهوکا ستهد رکهرا هی ای رشک قمر کا * زرا تا تو جانا کر که جلتا هی جگر کا * اما از نوع دویم * پهیکا * بیای معروف وکاف تازی بالف کشیده بمعنی بی نمک آمده * و پهیکا لگنا نظرون مین کنایه از کمی رنگ چیزی

که در مرتبهٔ خود ناقص باشد ناجی گوید * نمکین حسن
دیکهه کر پی کا * رنگ گل کا تجهی لگا پهیکا * پهپهولی *
بفتح اول و دویم بواو مجهول ولام بیای مجهول
رسیده جمع آبله و پهپهولی دلکی پهوڑنی حسرت
دل بر آوردن خان آرزو فرماید * مینخانی بیچ
جا کر ستیشی تمام توڑے * زاہد نی آج اپنی دلکی
پهپهولی پهوڑے * پهونک پهونک کی پانو دہرنا *
ہر دو بواو معروف و نون غنه باکاف تازی کار
باحتراز نمودن و راه باحتیاط رفتن ہدایت گوید
* زمانه بسکه نازکتر ہی بلبل خاطر گل سی *
* صبا بهی پهونک اس گلستان مین پانو دہرتی ہی *

* حرف التای منقوطه *

* تل * بکسر اول و سکون ثانی نام کنجد که
قسمیست از اقسام حبوب و در اصطلاح عرصهٔ
نیکد م بلی از آنهم کم معتبر خان گوید * تل مین دل لی گی

یون بکرتی ہو * کہ گویا ان تلو نمین تیاں نہین *
* تارے گننی * کنایہ از شغل تنہائی مولف
راست * انتظاری مین تیری کل کی طرح ایمہ رو*
آجکی رات بہی گنتی ہی کتنی تارو نکو * تہ کرر کہو *
در اظہار بیغرضی و استغنا گویند میر سجاد گوید
* یارکاجامہ ہمین ہیگا عزیز* یوسف اپنا پیرہن تہ کرر کہی *
* توڑ ناجوڑنا * کنایہ از کمال قدرت
واختیار ہدایت گوید * سررشتہ محبت یارونکی
ہاتہہ ہی کیا *وہ آپہی توڑتی ہین اورآپہی جوڑتی ہین *
* تنکی چننی * بکسر اول و سکون نون وکاف
تازی بیای مجہول کنایہ از غلبہ سکر کہ نہایت
بیہوشی آرد و مجازا در محل مسخ شدن نیز
مستعمل شرف الدین مضمون گوید * سبزی یہ
خط کی دیکہہ کی پیاری عجب نہین * گرہو کی مست
بہنگ بہر تنکہی زرا چنہر * تو لنا نظم و نمین *

سنجیدن قدر و مقدار است جناب درد فرماید

* رونی کو میرے تو لی ہی و د نظر و نمین * اس گوہر
اشک کی بہی رتی جہکی * تل دہرنیکو جاگہہ نہ نہین *
بکسر اول و سکون ثانی کنایہ از تنگی جای مجلس
کہ بکثرت مردم باشد میرحسن در مثنوی گلزار ارم
گوید * ہجوم ماہ رویان اسقدر تہا * کہ ہمکو
دلکی پس جانیکا ڈر تہا * نہپای خال نی اس حسن مین رہ *
بہم پہنچی نہ تل دہرنی کو جاگہہ * تلوی سہلانی
تقریظ در خوشامد نمودن مولف گوید * ہی یہ پامالی
خون دل عاشق ہی کا فیض * مہندی اسطرح
جو تلوی تیری سہلاتی ہی *

* تمنی اوڑائیان اور ہمنی بہون کہائیان * در مقامی
گویند کہ طرف ثانی سخن سازی کند و خود را بر تصنع
او اطلاع باشد ہدایت گوید * باتین یہ کسکی
آگی بناتی ہو میری جان * تمنی اوڑائیان ہین

سو یہان بہون کہائیان * تلوون سی آگ لگنی *
کنایہ از کمال غیظ و غضب سجاد گوید * سہند یکو
کف باسی تیری لاگ لگی ہی * مین کیا کرون
تلوون سی میری آگ لگی ہی * تاڈاری *
نام صحرائیست کہ در نواح سر ہند واقع و اکثر
قطاع الطریق دران میدان قافلہ غارت کنند و در
عرف حال این لفظ عموما بر جمیع محال خطرا طلاق
دارد مرزا رفیع در ہجو کوتوال و بی انتظامی
شاہ جہان آباد گوید * دیکہی ہمنی جو راہ
چاڈاری کی * پشم ہی رہزنی تاڈاری کی * تالی *
فوقانی بالف کشیدہ و لام بیای معروف بمعنی
دستک آمدہ و این در سہ محل استعمال
دارد گاہی در مقام طلب کہ صدای آن دلالت
بر وجود شخص کند مرزا رفیع در مطلع قصیدہ
سالگرہ گوید * صبح ہوتی جو گئی آج میری آنکہہ جہپک *

دی خوشی نی وہین آکر دردل پر دستک *

وگاہ در ضحک واستہزا استعمال کردہ ہدایت گوید

* کرم شب تاب آنکر چمکی ہی گرد اوس ماہ کی *

کیونہ لڑکی دیکھہ کر اسکو بجاوین تالیان * وگاہی *

ارباب موسیقی را ازین عمل نظم تال منظور

باشد وبدین حیثیت در تالی یای نسبت اعتبار

شود وتالی ایک ہاتھہ سی بجنی بتمامہ کنایہ ایست

از امر ممتنع الوقوع کہ دوستان در عالم اخلاص

بہ بیل شکایت گویند ہدایت گوید * شعر *

* کہین سناہی کہ ایک ہاتھہ سی بجی تالی *

* جو اپنی چاہ کرے ہم بہی اسکی چاہ کرین *

* حرف التاء ہندی *

واین نیز بر دو قسم است اما از نوع اول

* تکر پہاڑسی لینی * مقابل شدن باکسی کہ

قدرت مقابلہ آن نباشد میر سجاد گوید

* کوہ کن کیون نہ سر کو پھوڑ مرے *
لی ہی جاکر پہار سی ٹکر * ٹپکی پڑنا عورت کا *
بفتح اول و سکون بای عجمی وکاف تازی
بیای مجہول کنایہ از میلان خاطر او ست بمباشرت
مولف گوید * مستی مین بسکہ ٹپکی ہی پڑتی تہی
دخت رز * ہونٹون سی میری ہونٹہ کل اپنی رگڑ گئی
ٹٹی کی اوت مین شکار کہیلنا * در پردہ
کار کرون بجا گوید * مژگانکی صف مین چہپکی
نگہہ یون کرے ہی چوٹ * صیاد جون شکار کی
ٹٹی کی بیٹھی اوت * ٹپکنا پہوڑی کا * بفتحتین و
سکون کاف تازی و نون بالف کشیدہ کنایہ از
پختن مواد اوست جناب مرزا رفیع سودا فرماید
* طپش نی اندنون دلکی نئی صورت نکالی ہی *
* ٹپکتا ہی پڑا ار اتون کو یون پکتا ہو جون پہوڑا *
اما از نوع دویم * تہوتہانا منہہ کا * چین بر جبین

زدن است میر حسن گوید * غمگین نہو حسن تو بہہ
نازہی تجہہ پر * یون اورکی تو آکی وہ منہہ تہو تہا کی بیٹہی *

* حرف الثای مثلثہ *

شعریکہ مشتمل بر اصطلاح باشد درین حرف کم بنظر گزشتہ

* حرف الجیم تازی *

* جگ * بضم اول وسکون کاف عجمی در ہندی بمعنی
قرن آمدہ و در اصطلاح آنکہ دو نرد چوسر کہ در یک
خانہ باشند فضایل علی خان در مثنوی زبانی معشوقہ
گوید * سدا غم کی چوسر بچہا کر حریف * برہ کولی
بیٹہی ہون اپنا حریف * سو کیسی ہی پہرتی ہی ہر حال مین *
کئی جگ ہوے مجکو جنجال مین * جی مین جل جانا *
کنایہ از پیچ وتاب خوردن در حالت رشک :
میر سوز گوید * جو تیری قد کو دیکہی شمع پانی ہو
پگہل جاوے * مجہی دیکہی اگر پروانہ اپنی جی مین
جل جاوے * جی کی امان مانگنی * مقدمہ آداب است

در عرض مطلب کہ اول این لفظ گویند و
من بعد بر التماس مدعا آیند مہر سوز گوید
کہون یک بات مین تجہسی اگرجی کی امان پاون
*مجہی قربان ہونی دے تیری قربان ہو جاؤن *
* جی پگہل جانا * بیای معروف وکسرہ بای عجمی
وفتحہ کاف ہندی وسکون نون کنایہ از مبلان
خاطر است ہدایت گوید * دل پر ہزار حرف
شکایت سی تہا ہجوم *کہرے کو دیکہتی ہی پہ
کچھ جی پگہل گیا * جان پر کہیلنا * کنایہ از اختیار
نمودن امریست کہ در حصول آن ہلاکت خود
متصور گردد جرات گوید * رباعی * پیدا ہوا جب سی خون
دل ہی مین پیا * اب تک مر مر کی عشقبازی
مین جیا * کوئی اور نہ کہیل کہیل آیا مجکو * طفلی مین
بہی جان ہی پہ کہیلا مین کیا * جی ہارنا کسی چیز سی *
باز ماندن از امریست کہ بمقتضای جبن جرات

بر اختیار آن نباشد محمد تقی میر گوید * عشق بازی
مین کیا موی ہمین میر * آگی ہی جی انہونی ہارا تہا *
* جی چہپانا * عبارت از پہلوتہی کردنست میر گوید
* ع * مدت ہوئی کہ تاب و توان جی چہپا گئی
و جی چورانا نیز از ہمین عالم است و بکثرت
عرف محتاج سند نیست

* حرف الجیم عجمی *

چبا چبا کی باتین کرنی * بتکلف حرف زدن
و بیدردانہ سخن گفتن محمد تقی میر گوید *
ایکرنگ پان ہی اسکا دل خون کن جہان ہی *
پہنچی ہمین اُسکو باتین کرنی چبا چبا کر * چل سکنا *
بفتح اول بمعنی توانستن و قدرت یافتن سجاد گوید
* کیا کرے پانو بہی کہ چنگل مین * کچہہ نہین آبلون سی
چل سکتا * چپنی بہر پانی مین ڈوب مرنا *
کمال منفعل شدن و انحطاط مرتبہ خود دیدن مرزا رفیع سودا

در تعریف چاه مومن خان گوید * جتنی روی زمین پر تھی کوی * چھپنی بھر پانی لیکی ڈوب موی *

* چکای دینی * بضم اول وکاف تازی بالف کشیده و دو تحتانی بمعنی نظر غلط کردن است و بیشتر عوام بازار استعمال کنند میر فرزند علی موزون گوید * چکای دی کی چترائی سی جانا کیا قیامت ہی * نگاہین جس طرف لڑتی ہین تیری ہمنی اتکھیان * چپنی چاتنی * بفتح اول و سکون باء عجمی و نون بیاء معروف کنایه از کمال قناعت و این نیز مستعمل عوام است مرزا رفیع در ہجو طفل معطی گوید * باپکی گھر کی چات کر چپنی * کر و گذران یار و تم اپنی * چوپٹ کرنا * ویران بجت نمودن مرزا رفیع در ہجو کوتوال گوید * اپنی دروازے آگی رکھہ نت کھٹ * کئی ہین اپنی گھر کی گھر چوپٹ * چتکیو نہین اورانا * بضم اول

و سکون تای هندی و کاف تازی مکسور و تحتانی
بواو مجهول و سکون نون کنایه از اختلاطیست
که ظرفا با اهل ملاهت کنند و هم در جائی مستعمل
است که شخص را باطایف الحیل ناکام بگذارند
هدایت گوید * آه و فغان سنی نه کبهی عندلیب کی *
بلبل کو گل نی چتکیون هین مین اوڑا دیا *
* چور لگنا شمع کو * کنایه از زود گداختن شمع
است که بصدمه باد تند نقصی باو رسد و قبل از وقت
معمول تمام شود مصحفی میر اثر فرماید * و مبدم پکهه
گهلا هی جاتا هون * شمع کی طرح دلکو چور لگا *
* چوتی کا هونا ایک چیز کا * بواو مجهول و تای
هندی بیای معروف کنایه از یکتائی ان چیز است
چنانکه در فارسی گل سرسبد خوانند میر حسن
در تعریف جعد بدر منیر که در هندی آنرا چوتی گویند
همین اصطلاح آورده و فی الواقع خالی از لطف

بیت * سنگارون مین گو سب سنی ہی
وه اوتار * پہ کہتی ہین جو تئی کا اُسکو سنگار *
* چاند کا کہیت کرنا * کنایہ از طلوع شب مہتاب
ونمود ہا لہ روشنی میر حسن در تعریف سبز پوشی
بی نظیر گوید * وه حسن اور وه پوشاک اور وه شباب
* زمرد مین جون جلوه آفتاب * کہی تو
کہ شب چاندنی آن کی * نکالا تہا منہہ کہیت
سی وہان کی * ودرین معنی لفظ کہیت لطیفہ
بخشیده فتاماں * چمکنا * نشو ونما یافتن وہم خشمگین شدن
مثال اول ہدایت گوید * یہ نکتہ جو ہر آینہ سی روشن
ہوا دلپر * کہ اکثر اس زمانی بہیچ ناکاری چمکتی ہین *
دویم مولف گوید * تنہانہ اشک ہی پچھ
ہین مجھ پہ گرم ہوتی * آتی ہین لخت دل بھی ابتو
چمک چمک کر * چال * بفتح اول وسکون ثانی
بدو معنی مصطلح یکی وقوع برہمی وہزیمت در انبوه

و دویم بمعنی تحلف مثال اول مولف گوید
* چل بسی صبر و قرار و طاقت و تاب و توان *
چلتی ہی تیری سبھون مین یکبیک چل پڑ گیی *
و دویم محمد تقی میر گوید * آوارہ میرے ہونیکا
باعث وہ زلف ہی * کافر ہون اسمین ہووی اگر
ایک بال چل * چرخ چڑہنا * کنایہ از صفا و موزونی
تقطیع یاقتن و خوش اسلوب کشتن محمد بقا گوید * منہہ
اسکا صفائی تیری تلوے کی پاوے * خورشید ہزار
اپنی تئین چرخ چڑہاوے * چارپای * چیزیست
کہ برای خوابیدن موضوع و آن چار چوب پایہ دار
است کہ بریسمان بافند و معنی اصطلاحی آنکہ در
وقت جنگ چون کشتہ و زخمی را بران اندازند برین قیاس
در روزمرۂ اہل لشکر مراد از شمار چارپای
گویا شمار زخمیان و کشتگان است و درینصورت
ظرف بجای مظروف مستعمل گردیدہ و ظاہرا

این هم از همان عالم است که قارورہ سرخ
و نهر جاری گویند حال انکه قارورہ علم شیشه بول
است و سرخی آن کنایه از رنگ بول و همبرین
نمط نهر نیز جاری نیست بلکه آب آن جاری علی
ای حال سند اصطلاح مذکور از کلام میر صاحب
یافت شده * تیری گلی سی سدا ای کشندۂ عالم *
هزارون جاتی هوئین چار پائیان دیکهین * چراغ تهنڈا کرنا *
خاموش کردن چراغ است مولف گوید * پیری
مین صرف سردی هر داغ کیون نهون * تهنڈا
کرےهی هرکوئی وقت سحر چراغ

* حرف الجیم هندی *

اما از نوع اول * جهمانک * بفتحتین و سکون
کاف تازی کنایه از دیدن چیزی که از دور محسوس
شود و خوب مفصل بنظر در نیاید مولف گوید * شعر *
* اُسکی جهمانک سی آنکهه عبث اپنی لڑکی *

گیا بیٹھی بیٹھی ہم پریہ بجلی سی پڑ گئی * و گاہی بمعنی
عکس روشنی ہم مستعمل میر حسن در تعریف
کہاران پالکی ہی نظیر گوید * کہارونکی زربفت کی
کورتیان اور اونکی دہی پانون کی پہورتیان * بدہین
پگڑیان تاش کی سر او پر * چکا چوندہ مین جس سی آوے نظر *
وہ ہاتہو نمین سونی کی سوتی کڑے * جہلک جس کی
ہر ہر قدم پر پڑے * و بمعنی رخشندگی نیز مستعمل
و معروف است * جہلابور * بفتح اول و لام بالف
کشیدہ و موحدہ بواو مجہول و سکون رای مہملہ
چیزی را گویند کہ نہایت درخشان باشد ہم
در مقام ماسبق میر حسن آوردہ * ہزارون ہمین
اطراف مین پالکی * جہلابور کی جگمگی نالکی *
* جہلاجہل * نیز بہمین معنی است لاکن این
ہر دو اختصاص باقمشہ زرتار دارند نہ باجواہر و سیم
و زر اما از نوع دویم * چہاتی پر مونگ دلنا *

کنایه ازانست که معشوق حضور عاشق با دیگری مختلط شود محمد قایم گوید * گندمی رنگ جو ہی دنیا مین * میری چھاتی په مونگ دلتاہی * چھیرنا * بیای مجہول وسکون رای ہندی و نون بالف کشیده بدو معنی مستعمل اولا سرسخن واکردن وثانیا ازراه شوخی وظرافت مختلط شدن نواب امارت مآب محبت خان بہادر شہباز جنگ دام اقباله وعم نواله فرماید * کسی سی گو جدا ہین مثل تار ساز ہم لیکن * ذرا چھیڑی سی ملتی ہین ملالی جسکا جی چاہی * چھڑک کر بیچنا * بکسر اول و فتحه رای ہندی وسکون کاف تازی مبالغه در تعریف جنس خود کردن است درحالت فروش و مجازا کنایه از یار فروشی یکی از شعرا گوید * ہو کیون نه چمن مین گرم گل کا بازار * شبنم جب اسی خوب چھڑک کر بیچی * چھری تلی دم لینا * بضم اول

ورای مهمله بیای معروف گونه متوقف شدن و تحمل
ورزیدن در طلب مدعا لمولفه * دلا فراق مژه مین
تو یار قاتل کی * تر پهه نه اتناذرا تو چهری تلی دم لی *
ومن حیث التلفظ تحقیر طالب ظاهر است درینمعنی
* چهچهوندر * نامی است یکی از اقسام حشرات الارض
که از موش خرد تر باشد چون در رفتار خیلی
سرعت دارد بدین اعتبار آتش بازان نام
یکی از اقسام آتشبازی قرار داده اند که او نیز
وقت آتش گرفتن همین حالت پیدا می کند ودر فارسی
هم که بهمین معنی موشک آمده کاف در کلمه علامت
تصغیر است طغرا گوید * چو موشک واکند آهم
گر آتشبازئی شوقت * بود در دست مژگان
هر طرف مهتابی اشکم * و موشک دوانی
که در اصطلاح فارسیان کنایه از آتش اندازی
اهل نفاق است بهمین معنی در هندی نیز چهچهوندر

چھوڑنی مصطلح آبرو گوید * ماہ رو کی پاس جاکسی چھچھوندر چھوڑدی * گھر جلا عاشق کا ان لونکا کیا ٹوٹا ہوا * چھاتی گدرانی * بکاف پارسی ودال مہملہ کنایہ از بلند شدن پستان عورت است در ایام شباب و اوایل جوانی ہدایت گوید * نو بہار آئی ہی جون عہد شباب * چھاتیان کلیونکی بہی گدرائیان * چون ضمیر کلی در ہندی مخصوص بتانیث استعمال یافتہ نسبت این تشبیہ خالی از کیفیت نیست * چھٹکنا چاندنی کا * باسر و فتح تای ہندی و کاف تازی و نون بالف کشیدہ کنایہ ایست از نور شب مہتاب کہ بکمال صفا باشد میر حسن در سحر البیان گوید * وہ چھٹکی ہوئی چاندنی جابجا * وہ جاڑیکی آمد وہ ٹھنڈی ہوا * * چھاتی پھٹنی * کنایہ از جگر خون شدن است بر حال دردمند ہدایت گوید * طاقت ہی کسی شرح محبت کی

رقم کی * سن حال میرا پہٹ گئی چہاتی بہی قلم کی

* حرف الحاء مہملہ *

* حال حال چلنا * کنایہ ایست از تیزی رفتار محمد تقی میر فرماید * جانین ہین فرش زہ تیری مت حال حال چل * ای رشک حور آدمیونکی سی چال چل *

* حرف الخاء معجمہ *

* خاک ڈالنی ایک بات پر * کنایہ از اخفای امریست کہ در افشای آن انواع رسوائی متصور باشد محمد بقا گوید * قطعہ * گر قتل کیا بقا کو خوبان * اس بات کو منہہ سی ست نکالو * پنہان ہی بہلا ہی خون عاشق * جانی دو اب اسپہ خاک ڈالو * خبر بسنت کی پوچہنی کسی سی * طنز بر غفلت و بیخبری اوست و مجاز ادر ہمہ جا مستعمل خان آرزو فرماید * او تہہ چیت کیون جنون سی خاطر بسنت کی * آئی بہار تجکو خبر ہی بسنت کی * خون چاٹنا تلوار کا *

خون آلود شدن شمشیر است فضل علی دانا گوید
* بچاتی خون کو جس روز میری اوسکو فاقہ ہی *
* رگ گردن سے میری اوسکی خنجر کو علاقہ ہی *
* خدا خدا کر کے پہنچنا * بدشواری رسیدن است
اعم ازینکہ دشواری راہ باشد یا از عالم دیگر
محمد تقی میر گوید * ہر کام سدرہ تہی تنجالی محبت کی *
کعبہ تلک تو پہنچی لیکن خدا خدا کر * خاک چہاننا *
کنایہ از کمال آوارگیست در سعی و تلاش
مولف گوید * کیوں خاک چہانتا ہی دلا کو بکو عبث *
مثل صبا ہی اوسکی تجہی جستجو عبث *
* خالا کا گہر * کنایہ از مامن و آرامگاہ محمد حسن
محسن گوید * دل دینی پر ہی جی تو کرو خانمان خراب
یہہ عاشقی ہی شیخ جی خالا کا گہر نہیں *
* خدا کی مارے ہونا * کنایہ از بدبختی و بدطالعی است
سید عبد الولی عزلت گوید * بتو نکی نام جو یہہ

سنگ جفا کی مارے ہین * سو شکوہ اونسی
نہین ہم خدا کی مارے ہین * خدا کیا کرے *
در امید و یاس عموما گویند محمد قایم گوید * مین جاتا ہون
کعبہ کو اب دیر سی * بھلا یہہ بھی دیکھون خدا کیا کری *

* خبر عطر * بتمامہ لفظیست مرکب فقط بمعنی خبر
موضوع اعم ازینکہ خبر خوش باشد یا موحش
بجا گوید * باد صبا سی زلف معطر کی ہم تلک
مدت ہوئی کہ پہنچی نہین کچھہ خبر عطر * مولف
گوید حرکت طای عطر کہ در رکن ضرب مقابل وتد
مجموع واقع شدہ اعنی در تقطیع در برابر عین می افتد
وبرین نمط مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن در صحت
لفظ گونہ تردد بخشیدہ ہرچند این بحث علاقہ بافن
عروض دارد و درینجا داخل ما نحن فیہ نیست لاکن
در شعر چون مقدم صحت لفظ است البتہ محل
گفتگو است مخفی نماند کہ عطر بمعنی طیب بسکون

طاست و در اینجا هم باعتبار مناسبت لفظ خبر
که تشبیه با بو می توان کرد معنی علاقه با همان عطر
متاکن الاوسط دارد اگر گویند که خبر عطر لفظیست
مشهور که بکثرت استعمال از عالم مثال اعتبار
یافته و در مثال تصرف جایز نیست گوئیم اگر بهمزه
و تای منقوطه می بود البته باین توجیه موجه می شد
لاکن چون بعین مهمله و طای حطی است هر آینه بسکون
اوسط باید وسعهٔ اجیثیت معنی طرف لطف
همان است فتامل و حق التامل *

* حرف الدال مهمله *

* دل مین گھر کرنا * خصوصیت پیدا کردنست
استادی و مولائی حضرت درد فرماید * شعر *

* یارب سپہر اتنی تو اب در گذر کری *
* کوئی خانمان خراب کسی دلمین گھر کرے *

* دانت نکالنی * بدو معنی مصطلح یکی کنایه از عجز و

سماجت و دیگری در محل خندیدن مثال اول
میر سجاد گوید * زلفونکی جب الجھتی ہین اوس
ساتھہ آکی بال * دیتا ہی شانہ عاجزی سی دانت
تب نکال * مثال دویم میر سوز گوید * سزاد *
سن سوز عبث دیکھہ کی حیران ہوگا * خوبونکا جمال *
* دل زلف مین الجھی گا پریشان ہوگا * مت لی یہہ وبال *
یہہ چال بری ہی تجھسی نبہنیکی نہین * آمان کہا *
مانت تا ہی کیا بہت پشیمان ہوگا * مت لی یہہ وبال *
* دونون وقت ملنی * باعتقاد عوام کنایہ از
وقتیست کہ بین العصر والمغرب باشد میر حسن گوید
* نہ لیت اسطرح منہہ پر زلف کو بکھرا کی ای ظالم *
* ذرا او تہہ بیٹھہ تو اوسدم کہ دونون وقت ملتی ہین *
واضح باد کہ درینجا زلف و رخ مشبہ واقع شدہ
و شام و سحر کہ مشبہ بہ است محذوف لاکن
بکثرت استعمال کہ برالسنہ جمہور مستعمل است

اینقدر مستبادر الفهم گردیده که بمجرد تلفظ مع
در بادی الرای خصوصیت مشبه به حاصل می شو
وحاجت بتصریح واظهار ندارد* دنکودن راتکورات نجانا*
کنایه از کمال استغراق درامری چنانکه گویند فلان کس از دنیه
وما فیها بیخبراست مرزا علی نقی محشر گوید * رباعی
* کیا کہئی کشتی ہجر میں کیون کر اوقات *
* نی خواب وخورش دہیان مین نی موت وحیات *
* دن رات خیال زلف ورخ پیش نظر *
* جانا نہیں آہ دن کو دن رات کو رات *
* دانتون زمین پکڑنی * اوقات بعسرت و
تنگدستی گذرانیدن است ومجازا در محل دیگر
صعوبات هم مستعمل محمد تقی میر فرماید * مطلع *
* دیکہا اوسکو ہستی سبکی دم سی گئی ہی اوکہر کر *
تہری ہی آرسی بہی سو دانتون زمین پکڑ کر
* دوڑ دہوپ کرنی * کنایه از سعی و تلاش

در طلب مدعا سجاد گوید * تھہانہ ایک چاند ہی
گردش میں تجہ حضور * کرتاہی آفتاب بہی تجہ
آگی دوڑ دہوپ * دل ڈوب جانا * کنایہ از غشی
طاری شدن مولف گوید * عرق آلودہ اوسکو
دیکھہ کر کیونکر نہ دل ڈوبی * طراوت حسن
کی ہی موج زن اوسکی پسینی مین * دل چلنا * میلان
طبیعت را گویند محتشم گوید * کب دل بچی ہی
اوس سی جب اپنی سی مل چلی * وہ رشک
حور جسپہ فرشتہ کا دل چلی * دل پیچہی پڑنا *
بمعنی غم غلط شدن مستعمل مصحفی گوید شعر
ہمنشین بہر خدا کاکل ہی کا کر اوسکی ذکر *
* تیری باتون سی زرا دل تو میرا پیچہی پڑی *
* دل پانا * رضای خاطر دریافتن ناجی گوید *شعر *
غم نہیں گر دلبری سی دلکو لی جاتاہی وہ * پاس
میری تب تو آتاہی جو دل پاتاہی وہ * دل دیکھنا *

استمزاج نمودن جعفر علی حسرت گوید شعر
جگر کر چاک قاش دیکھتا تھا * جو پوچھا مین کہا دل
دیکھتا تھا * دوشاخہ * باصطلاح رندان ہر دو لنگ
فاحشہ کمترین در ہجو مشعلچین گوید * شعر *
تو خصم گن کر مشعلچین نی کئی * تو بھی نہیں رہتی
دوشاخہ بن دئی * قصور سقوط عین مشعلچین
کہ در تقطیع است تجنیس لطف معنی معاف کردیم
* دن پھرنی * باسر ہای ہندی کنایہ از تغیر ایام
نحوست آبرو گوید * خورشید کسطرف سی
ہوا طالع آبرو * کیا دن پھری کہ یار کا ایدہر کرم ہوا *
* دل لوردا * بکاف فارسی و واو معدولہ
و سکون رای مہملہ و دال بالف کشیدہ یک
لفظ مرکب است بمعنی زہرہ کہ ارباب شجاعت
و جرات را نہایت آن باشد محمد حاتم گوید *شعر*
* نظر آتا تھا بکری سا کیا پر ذبح شیرون کو *

* نجانا مین کہ یہ قصاب کار کہتا ہی دل گوردا *
* دانت رکہنا کسی چیز پر * در کمین چیزی
ماندن مرزا رفیع سودا در ہجو کوتوال گوید *شعر*
مال صندوق مین رہی کس بہانت * تن کی
لتون پہ چور و نگاہی دانت * و ناجی نیز گوید شعر
نہیں بیوجہ تراخندہ دندان نما ہرگز * کسیکی تو لہو
پینی کو یعنی دانت رکہتا ہی * دل چورانا *
طرح دادن در امری اعم از اینکہ بجبن باشد
یا بدوراندیشی سودا در ہجو کوتوال گوید *شعر*
چہرہ کی جب مقسد دن پہ جاتا ہون * وقت پر مین بہی
دل چوراتاہون * دہر دہر جلنا * بفتحتین کنایہ از
مشتعل شدن آتش است مرزا رفیع در مثنوی
گرما گوید * تہیک ہوتی ہی جس گہری دوپہر *
لگی ہی دہر دہر جلنی دہر * داغ لگنا * عارض شدن
نقص است بر چیزی ہدایت گوید * شعر *

غلط ہی سبزۂ خط سی جو کبھی باغ لگا * میان یہ چاند سی
کہڑی کو تیری داغ لگا * در و دیوار دیکھنی *
کنایہ از تنہائی و شدت انتظار رہد ایت گوید

* انتظار مین تیری اپنی عجب صورت ہی *
دیکھا کرتا ہون مین گہر مین در و دیوار کی شکل *
* دن بھرنی * بفتح بای ہندی اوقاتی کہ برنج
وصعوبت بسر کردہ ہد ایت گوید * شمع آسا
تمام شب رورو * ہم بہی اپنی دنونکو بھرتی ہین *

* حرف الدال ہندی *

از نوع اول * دہوان دہار ہونا * زینت
آراشدن و مکلف بودنست مولف گوید
* خط کی آنی سی دہوان دہار ہوا یہ کہڑا *
* آپ آب کیون نہ بتا وینگی صفائی مجکو *
* دہن * بضم اول و سکون نون معنی لغوی
ارادہ چنانکہ میر گوید * شعر *

* اند نون نکلی هی آغشتہ بخون را تو نکو *

دهن هی نالہ کو کسی دل مین اثر کرنی کی *

و معنی اصطلاحی بر دو قسم گاهی بمعنی صدای نفیر
کہ از دور بگوش رسد مستعمل گردد و لهذا
اکثر کبیسران هند در تعریف نی نوازی کشن
مرلی کی دهن مذکور کنند و گاهی ارباب موسیقی
بهنگام تبدیل راگ در محل سر اورد تعبیر کنند
بدین قیاس در هر حال مشتق از یک عالم متصور
شد چہ در شعر میر هم کہ مشتمل بر سند معنی اراده
نوشتہ ایم لفظ نالہ موید همین معنی است بهر حال
این امر ذوقی است ذوق بوجہ احسن درمی یابد
سخن فهم * دهک رہ جانا * و دهک هو جانا
هردو بکاف تازی بیک معنی آمده و کنایہ ایست
از خایف شدن بوقوع صدمہ ناگهانی کہ بر قلب
عارض گردد اعم ازینکہ از خفقان باشد یا از

شنیدن خبر موحش میرسوز گوید * شعر *
* ایکباری دہک سی ہو کر جی سی پہڑکی نہ سانس *
کس شکار انداز کا یہہ تیر بی آواز ہی * پہڑک *
بفتح ورای ہندی وکاف تازی اگرچہ فی الحقیقت
این ہم از قبیل دہڑک است لیکن چون بیشتر
در محل طپیدن آید و معنی مصدریہ بخشد من وجہ
ازان متفاوت شدہ مولف گوید * شعر *
طایر دلکی پہڑک تہمتی نہیں * کیا کرون اُسکی دہڑک
تہمتی نہیں * دہڑکا * نیز بدو معنی مصطلح گاہی بمعنی
ترس و خوف مستعمل یکی از شعرا گوید *
شب فراق کی دہشت سی جان جاتی ہی * یہی ہی صبح سی
دہڑکا کہ رات آتی ہی * وگاہی بمعنی طپیدن مولف گوید
* مطلقا آرام آتاہی نہیں * بیطرح کچھ دلکو
دہڑکا لگ گیا * دہار بدمارنا * در محل تفضیح
و تحقیر مستعمل بلکہ از عالم فحش و دشنام

میتوان گفت جرأت گوید * بجای طعن گرا بر بہار
پر ماری * یہ چشم وہ ہی کہ دریا کو دہار پر مارے *
دہو یا دیدہ * بواو مجہول چشمیکہ قوت منفعلہ
ندارد مولف گوید * تو سب سی آنکہہ لڑاتی ہی
بزم مین ای شمع * خدا پناہ دے اس تیری دہوئی
دیدہ سے * دہونی لگانی * بواو معروف اصرار
بر در خواست مدعا نمودن و این خاصہ فقرای سوال
پیشہ است کہ اکثر بر در اغنیا نشیند و بر تودہ
خاکستر ہمہ وقت آتش روشن دارند تا کامیاب
نشوند بر نخیزند مولف گوید * تپکنی کا نہین ہرگز دو چار
اوس سی نہ جبتک ہو * مژہ بر اشک دود آلود نی دہونی
لگائی ہی * اما از نوع دویم * دہیر * بہای مجہول
در اصطلاح آزادان بنام قبر مصطلح میر فرماید *
وادی قیس سی پہر آئی نہ میر صاحب * مرشد کی
دہیر پر وہ تکیہ بنا کی بیٹھی * ڈہلتی پہرتی چہاؤن *

کنایه از بی ثباتی و تلون اوضاع روزگار مرزا فدوی سلمه الله تعالی گوید * ملی وه غیرون سی مهروش گو همین کب آتا هی رشک اسکا * یه ڈهلتی پهرتی هی چهاون فدوی کبهی ادهرهی کبهی اودهرهی *

اما از نوع سیوم * ڈک ڈکا کر پینا پانی کا * بفتحتین وهرو کاف فارسی قدحی آب خوردن بیکدم که اکثر در کمال عطش اتفاق می افتد مرزا رفیع سودا در تعریف آب چاه مومن خان گوید * ڈک ڈکا کر اگر کوئی پیوی * تانه اورهی لحاف کیا جیوی *

* حرف الذال معجمه *

* درین حرف نیز اصطلاحی بخاطر نیست *

* حرف الراء مهمله *

* رنگ مارنا * بفتح اول و نون غنه با کاف عجمی از حریف بازی بردن است و مجازا با مثال این مواقع مستعمل آبرو گوید * کهیلی تهی رات جو سمر گونیان

ہوا تہا پیارا * اری رقیب سناری ہمنی ہی رنگ مارا *
* رفو چکر مین آجانا * حیران ماندن بمشاہدۂ امر
عجیب و عوام بازار استعمال کنند سراج الدین
سراج گوید * رفوگر کو کہان طاقت کہ زخم
عشق کو تانکی * اگر دیکہی میرا سینہ رفو چکر مین
آجاوی * رتی چمکنی * بفتح اول و تشدید فوقانی
بیای معروف مراد از یاوری بخت و مساعدت
روزگار مولف گوید * لہو کی بوند بہی اسکو نہین
ایک آدہ اب تپکتی ہی * دلا خوش ہو کہ تیری
آج کل رتی چمکتی ہی * رنگ رلیان * بکاف
پارسی کنایہ از اختلاطی کہ با معشوق میسر شود *
ہدایت گوید * بہار آی ہی تمکو بلبلو یہہ دن مبارک ہو *
* چمن مین آج گل کر لو گلونکی ساتہہ رنگ رلیان *

* حرف الزای معجمہ *

* زمین پکڑنی * کنایہ از فرط اصرار بر امری و ہم بمعنی

استقلال محمد عابد دل گوید* تمہاری در پہ جو دربان نی
آستین پکڑی * برنگ نقش قدم ہمنی بہی
زمین پکڑی * زمین مین گر جانا * بکاف پارسی ورای
ہندی کنایہ از کمال منفعل شدن و ترآمدنست
انعام اللہ خان یقین گوید * قامت رعناسی
تیری بسکہ شرماتا ہی سرو * دیکہہ کر تجکو
زمین کی بیچ گر جاتا ہی سرو* زمین پرسی کچھہ پڑا پانا*
مشعوف شدن از حصول امریست کہ امید
وقوع آن نباشد و یکی ناگاہ میسر شود مولف گوید
* قطعہ * خاک پر کل جو نقش پا کی طرح *
* اُسنی میری تئین زرا پایا * خوش ہوا اتنا دیکہہ کر گویا *
کچھہ زمین پرسی ہی پڑا پایا * زہر کہانا * تقلید
امری کردن کہ قابلیت آن نباشد مولف گوید
* دلا یہ مجنونکی چال تمنی ذرا او ڑائی تو ہی جنون مین *
* پہ ہر کسی پر یہہ زہر کہانا کمال حق مین تمہاری سم ہی *

* حرف السین مهمله *

* سونی کانو الا * بواو مجهول و نون بیار سیده
کنایه از لقمه نعمت محمد قایم گوید * * قطعه *
* چشم بر راه هون مین کس کل کی * آج یهان
کون آنیو الا هی * نهین اتر تا گلی سی جون نرگس *
* منهه مین سونیکا گونوالا هی * سر چرهه کی مرنا *
متهم بخون خود کردن مولف گوید * سرخ اپنی لهو سی تیری
دستار کرینگی * آخر کو هم ایکدن تیری سرچره کی
مرینگی * سر موند انا * بدال هندی ترک علایق
کردن و فقر اختیار نمودن مولف گوید * نهین ممکن
رهائی قید سی اوس زلف مشکین کی * قلندر هو کی
مین بهی اسکی پیچهی سر موند اتا هون *
* سو جهتا اپنا کرنا * بواو معروف و سکون جیم
هندی و فوقانی بالف کشیده بصلاح صوابدید
پرداختن میر حسن گوید * کیون نه کهی تجهی گوئی همران *

کیاکوئی اپنا سو جہتا نکری * سوئی کی ناکی مین سب کو نکالنا *
کنایہ از حسن سلیقہ و کمال رسائیست ہدایت
گوید * تہا کام یہ تیرا ہی خداوند تعالی * لا سوی کی
ناکی مین خدائی کو نکالا * ساون ہری نہ بہادون سوکہی *
مدام بیک حال ماندن ہدایت گوید *
* جون سرو ہم اس باغ مین کرتی ہین معاش *
* ساون نہ ہری ہین اور نہ بہادون سوکہی *
* سر دہنا * بالکسر و سکون ثانیہ و دال ہندی
مضموم و نون اول ساکن و دویم بالف کشیدہ
کنایہ از متاسف شدن است شرف الدین
مضمون گوید * گر حرف عشق ہماری زبان سی
کبہو سنی * احوال اپنا دیکہہ کی حالاج سر دہنی *
* سر کہانا * بضمہ کاف ہندی کنایہ از تنبیہ طلبیست
مولف گوید * وہ کافر تند ہو کہتا ہی تیرا سر کہپاتا ہی *
کسی کا ہاتہ بہی گر سر تلک بہر سلام آوے *

* سر سے کفن باندھنا* دست از جان شستن وامادهٔ مرگ بودن مولف گوید * دیکھینگی کوئی کیو نکردو کی کاجنازی کو* اب باندھ کی ہم بہی تو یہان سر سے کفن نکلی *

*حرف الشین معجمه *

*شام کی مردی کوکب تک روئی * ورند امست امری گویند که حسرت آن تمام عمر متصور باشد یکی از شعرا گوید * پہس چکا دل زلف مین بس سوئی * شام کی مردیکوکب تک روئی *

* شاخ زعفران کہناکسیکو * طنز بر کبر و نخوت او کردن است محمد تقی میر فرماید * ناز چمن وہی ہی بلبل سی گو خزا ن ہی * تہنی جو زرد بہی ہی سو شاخ زعفران ہی * شہد ا شکسته * یعنی خراب و خسته آیت گوید * شعر *

* شہید تیغ ابروہی اسیر دام گیسو ہی *

ہدایت بہی میان کوئی زور ہی شہدا شکستہ ہی *

* شرم سی پانی ہونا * عرق آوردن از خجالت وظاہرا ترجمہ برآمدہ نست کہ در فارسیان مصطلح محمد قایم گوید * بارش گریہ کی از بس رات طغیانی ہوئی * جو گہتا آئی مقابل شرم سے پانی ہوئی *

* شگوفہ پہولنا * در وقوع امر ناگہانی بسبیل طنز گویند محمد تقی میر فرماید * اوس چہرہ کی خوبی سے عبث گل کو جتایا * یہہ کدن شگوفہ سا چمن زار مین لایا *

* حرف الصاد مہملہ *

* صبح خیزئی * فرقہ ایست از دزدان کہ علی الصباح برخیزند و ہرچہ یابند دستبرد کنند مرزا رفیع در ہجو کوتوال فرماید * بچ سکی کیونکر اب کسی کی شی * مالا مسجد کا صبح خیزیا ہی * صفا نئی بتانی * جواب صاف دادن و ناکام گذاشتن مولف گوید * خط کی آنی سی دہوان دہار ہوا یہ گہرا *

آپ اب کیون نہ بتاوینگی صفائی مجکو * وصفائی فقط بمعنی فاقہ مصطلح مرزا عظیم بیگ عظیم گوید * رباعی * نوابکی گہر مین گو خدائی ہوگی * اور عرش بریں تک بہی رسائی ہوگی * جون آینہ آب وہان کی دہو کہی مین عظیم * خلقت پہ سدا اونہین صفائی ہوگی *

* حرف الضاد معجمہ *

این نیز مثل چند حروف سابق شاذ است

* حرف الطای مہملہ *

* طمانچی سی منہہ لال رکہنا * کنایہ از غیرت واخفای ناداریست میر گوید * گل تیری روزگار خوبی مین * منہہ طمانچی سی لال رکہتا ہی * ودرین مقام وجہ ناداری ظاہر چہ معشوق انقدر رنگین تر واقع شدہ کہ گل نسبت او نہایت بیرنگ افتادہ واز بسکہ با معشوق دعوی تساوی دارد بدین تقریب رنگ بر روی خود می آرد ودرینمعنی لازمہ غیرت ظاہر

* طوفان ہونا * بواو معروف آفت انگیر بودن است و در مدح و ذم ہردو مستعمل ہدایت گوید
* اشک گلگون جیب و دامن پر میری غلطان ہہین *
* اس زمانیکی تو لڑکی بہی کوئی طوفان ہہین *

* حرف الظای معجمہ *

* ظالم * معنی لفظی معروف واصطلاحی کنایہ از معشوق و در فارسی و ہندی ہردو مشترک اظہر گوید
* سراپا فن بیمہری و بی رحمی کی عالم ہو *
* پہرا سپر دلربا ہو کیا کہون کوئی سخت ظالم ہو *

* حرف العین مہملہ *

* عشق ہی * یعنی احسنت و ہزار احسنت ہدایت گوید * دل اوس سی تیری آنکہ لڑانیکو عشق ہی * اور جوری چوری نظر ین ملانیکو عشق ہی *

* حرف الغین معجمہ *

* غصہ سی بہوت ہوجانا * کنایہ از خشمناک شدن

وست گرم در آتش غضب گشتن * شرف الدین
مضمون گوید * مضمون تو شکر کر کہ تیرا نام سن رقیب *
* غصہ سی بہوت ہو گیا لیکن جلا تو ہی *
ظاہرا جناب محمد تقی میر درین شعر دخل فرمودہ اند
کہ در تذکرہ تالیف خود بجای نام لفظ اسم
نوشتہ اند چہ در اصطلاح اہل دعوت مخصوص
اسم مصطلح و بدین اعتبار واقعی خالی از لطف نیست

* حرف الفای *

* فلک کو خبر نہونی کسیکی * کنایہ از کمال غفلت
و بیخبری کسان باشد میر عبد اللہ تجرد گوید *
* تجرد مین لطف ہی سو فلک کو خبر نہین *
* خورشید کیا ہی اوسکی فلک کو خبر نہین *

* حرف القاف *

* قہر قیامت * در مدح و ذم ہر دو مصطلح محمد تقی میر
گوید * مت پچھ پوچھو باتین اپنی کہئی تو تمکو ندامت ہو *

قد قامت تو یہ کچھ ہی تمہارا پر کوئی قہر قیامت ہو
قران کرنا بالکسر بعمل آوردن امریست کہ وقوعش
کمال تعجب بخشد محمد تقی میر گوید* شرمندہ ہو ہمین
طالع خورشید و ماہ دو نو* خوبی نی تیری منہہ کی
ظالم قران کیا ہی* سوا ی معنی اصطلاحی تثنیہ ماہ
و خورشید براعت لفظ قران نیز ظاہر* قدم لینی*
اقرار بہ کمال طرف ثانی نمودن اعم از ینکہ
درصفات نیک کامل باشد یا بعکس آن قلندر بخش
جرات گوید* گئی تھی پھر چھپ کی شب کہین
تم غرض کہ لیجی قدم تمہارے* یہی ہین چالین
تو لو چلو بس نہ تم ہمارے نہ ہم تمہارے*
* قرآن پرھ تہہ دہرنا* کنایہ از قسم یاد کردن
است اعم از ینکہ در اقراراامری باشد و یا در انکار
مولف گوید* قطعہ* جھپک سی پنجۂ مژگان کی اُسکی
مصحف روپر* قیامت لمین ہم اپنی یہی معلوم

کرتے ہین * کہ میری قتل سے جو مردم چشم
اوسکی ہین منکر * قسم کہانیکی تئین قرآن پر
یہ ہاتھہ دہرتے ہین *

* حرف الکاف تازی *

* کوریال مین غاییلا لگنا * کنایہ از تحاشیست کہ در عین
حصول مقصود ردوہد سجاد گوید * بیتی اگر خوشی سے
آ کر چمن مین بلبل * کوریال مین غاییلا ایسا لگی
کہ اور جای * کترا کر چلنا * بفتح اول وسکون
فوقانی از ہمرہی رمیدن و بیگانگی ورزیدن سجاد
گوید * خط کترواکے آج قینچی سے * ہمسی ملنی
مین جای ہی کترا * کان پکڑنی * معترف شدن
واقرار بر عجز نمودن سید عبد الولی عزلت گوید
* دیکہہ کر موتی وہ بالی کا بتون نی پکڑی کان *
شمع رو میرا یہ سب آتش رخونکی ناک ہی *
جملہ معترضہ اینکہ شعلہ رخ در محاورہ البتہ بنظر

لبِ زشته و آتش رخ خالی از غرابت نیست * کفن پھاڑ کے بولنا * کنایہ ایست از کمال بیتابی در ضبط سخن در حالی کہ امر عجیب مشاہدہ کرد و سید عبد الولی عزلت گوید * پیر ہو کر جو ہوا شیخ مرید اطفال * مردی سب بولی کفن پھاڑ قیامت آئی * کان کا تنی * سبقت بردن است بر کردار ناہنجار کسی مرزا رفیع سودا در بد نفسی و بی انتظامی شہر گوید * فیض بازار کا جو سنئی بیان * اونی نردک کے کات والی کان * نردک سمت پنجاب در نواح پتیالہ و کرنال جائیست کہ اکثر راہگیران و مسافران بتعدی قطاع الطریق دران میدان بغارت می رسند و این لفظ ہم در عرف حال مثال تلادری کہ در حرف تای مثقوطہ گذشت عموماً بہمین معنی مصطلح * کالا بال * کنایہ از موی

راست وکالا بال اپنا سمجھنا کسیکو کمال حقیر
یال دانستن مرزا رفیع در ہجو کوتوال گوید
چور کب اوسکا زور مانی ہیں * کالا بال اپنا
سکو جانی ہیں * چون کوتوال مذکور نہایت
یہ قام بود وقوع تشبیہ خالی از کیفیت نیست
کانٹی بونی * تخم بدی کاشتن کہ عاقبت الامر
است بخشد ہدایت گوید * دل لگا مژگان
ے اوسکی رات دن رویا کیا * اپنی حق مین
پ مین کانٹی سے ابویا کیا * کان ہونی *
شدن و عبرت گرفتن میر گوید * دعوئی
شدہنی گرچہ اوسی تہا لیکن * دیکھ کر سہنہ کو
ی گل کتین کان ہوئی * کانٹا سا نکل جانا *
یہ از رفع خلش کہ عبارت از خار خاطر باشد
ہی میر گوید * مطلع * مرہتی جو گل بن تو سارا یہ خلل جاتا *
ی نہجی ورنہ کانٹا سا نکل جاتا * کانٹو نپر کیون گہسیٹتی ہو *

در مقام انکسار و ہضم النفسہ گویند مولف راست
* مین کون اور تمہاری مژہ کا مجھے خیال *
* کانٹون پہ کیون گھسیٹتی ہو مجھہ غریب کو *
* کان مین تیل ڈالنا * تجاہل در سماعت
ذکری نمودن محمد قایم گوید * سوز پروانہ یون
سنی ہی چراغ * کان مین جیسی تیل ڈالا ہی *
* کوئی اوڑانی بنانا * کنایہ از سعطل داشتن
باکمال بی رتبگیست و مقولہ افسانہ گویان
ہندیست اکثر گویند کہ چون بادشاہ ملکہ را مغضوب
نمود بدین خدمت مامور فرمود ہدایت گوید * دیکھا
خزان کی روز جو مین بلبلون کا رنگ * پہرتی تہین
جیسی باغمین کوی اوڑانیان * مخفی نماند کہ در
وقوع این تشبیہ مشبہ بہ را ضمیر تانیث لازم
افتادہ چنانچہ ضمیر بلبل ہم در ہندی بتانیث استعمال
دارد و مراد قایل درینجا از بیکاری و تحقیر اوست

* کولہیامین کور پہورنا * کنایہ از اخفانمودن امریست کہ فی نفسہ قابلیت اخفانداشتہ باشد مرزا رفیع در ہجو فوقی گوید * گہر مین شیخی کرنی کچھ رکہتی ہی مول * کولہیا مین کور پہورنی سی کیا حصول

* حرف الکاف عجمی *

* گالپہرّی والی * کنایہ از گرہ خاطر شرف الدین مضمون گوید * ہنسی تیری پیاری پہلپہرّی ہی * یہی غنچہ کی دلمین گالپہرّی ہی * گور بر گور کرنی * قایم بر مقام دیگری شدن بخلاف استحقاق و این نیز محض بمحاورۂ زنان است ناجی گوید * بجانا مین کوی مرتاہی اوسپر عبث کرنی گیا مین گور پر گور * گوشت ناخن ہونا عبارت از کمال اتحاد و یگانگی است و مجاز در محل قرابت مستعمل عبد الحی تابان گوید * تیرے ابرو سے میرا دل نہ چھٹیگا ہر گز * گوشت ناخن سے کہو کیونکہ جدا ہوتاہی * گل کترنی

افترا کردن و تہمت بستن مرزا رفیع در ہجو امیر بخیل
زبانی خانسامان گوید * کیا کہون مین رکابدار
کی بات * اوسکی گذرے ہی کسطرح اوقات *
نوکری مین نہیں کچھ اوسکو حصول * کترے
ہی میرے حق مین نت گل پھول * گلا بندھنا کسی سی *
خود را وابستہ در قید کسی نمودن است خواہ در قید
محبت باشد و یا غیر آن مثال معنی اول شفقی
و مکرمی مرزا رضا قلی آشفتہ فرماید * جنون آمیز
نکلی ہی صدا کچھ اپنے نالی سی * گلا اپنا بندھایا
ہمنی کیون زنجیر والی سے * از سوق کلام
چنین مستفاد می شود کہ ظاہرا شعر حالی و معنی
وقوعی باشد و مثال معنی دویم محمد بقا گوید
* کل دست محتسب سی جون تون مجھی چھوڑ آیا *
* شیشہ نی میرے خاطر اپنا گلا بندھایا * گردہونا *

مدعی مقابل استعمال کنند محمد تقی میر گوید
* رونی سی میرے ابر کا ہنگامہ سرد ہی *
* آنکھین اگر یہی ہین تو دریا بھی گرد ہی *
* گلی کا ہار ہونا * گلو گیر شدن ہدایت گوید
* ہر لخت دل گلی کا میرے ہار ہو گیا * گلی پڑنا *
نیز از ہمان عالم شاہ وحید تنہا تخلص گوید
* دست جنون سے کرنا تکرے اسے بجا تہا *
* کیون پیرہن ہمارے ناحق گلی پڑا تہا * گل کہانا *
آنچنانست کہ اکثری از نوجوانان عاشق تن در
عالم لاف عشق از فلوس و روپیہ و انگشتر
و امثال آن در آتش گرم کردہ بربند دست داغ
کنند و باعتقاد خود ازین حرکت چشم تاثیر از جانب
معشوق دارند محمد تقی میر گوید * گل کہای جنکی
واسطی مین جسم زار بر * دو پہول بہی نہ لای
وہ میرے مزار پر * گریبان مین منہہ ڈالنا *

اعتراف نمودن و منفعل بر قصور خود بودنست هدایت گوید * تو اوس غنچه دہنکی آگہی ای گل خوار و خستا ہی * گریبان مین منہہ اپنا ڈال کیا منہہ لیکی ہنستا ہی * گردن کا ڈورا * یکی از حرکات چہرہ بازی معشوق است دخاصہ از فرقہ طوایف کہ در عالم رقص با رادہ اظہار خوش ادائی اکثر این حرکت بعمل می آید و بکثرت عادت از بعضی بیساختہ ہم واقع شود بالجملہ این لطف بیرون از بیانست مین قائم فہم مولف گوید * کیا شمع بہی لیتی ہی گردن کا غضب ڈورا * کب ڈومنی مین یار وہ یہہ ڈومنی ہین ڈگکی

* حرف الکاف ہندی *

اما از نوع اول * گہر جانا * کنایہ از خانہ ویران شدن حقایق و معارف آگاہ حضرت شاہ قدرت اللہ فرمایند * ہم پر ایام مصیبت آج پہر آنی لگا *

* یار گھر جانی لگا ای وای گھر جانی لگا * لطیفه ملفوظی
وکتوبی بمورد واقع * گھر بیٹھہ جانا * نیز از همین عالمست
جناب حضرت درد قدس سره فرماید
* جس سمت کو تونی آنکھہ اوٹھا کر دیکھا *
* مانند حباب گھر کی گھر بیٹھہ گئی * و ظاهرا در اهل
ولایت هم این معنی مصطلح که شعیدهای
اشرف گوید * از نشینندگان کسی چو نماند * عاقبت
خود نشست خانه ما * گھر ی مین تولا گھر ی مین ماشه
شخص متلون المزاج را گویند موافق گوید
* مزاج زرگر بچی کا همنی جو خوب دیکھا تو هی تماشا *
نهین هی ایکحال پر وه قایم گھر یمین تولا گھر ی مین ماشا *
اما از نوع دویم * کھٹکا * بمعنی خار خار شاهزاده
عالم پناه مرزا جهاندار شاه فرماید * گل کو هی
ایک خار کا کھٹکا * بلبلو نکو هزار کا کھٹکا * کھلنا *
بضم کنایه از بیحجاب شدن آخوی و اشفتی

مرزا مغل سبقت سلمہ اللہ تعالی فرماید
* بات اوسپر خوب تھی ابتک کہاں سو کہاں گئی *
* بزم میں اوسکی میں ایسا ہی کوپی کر کھلگیا

* حرف اللام *

* لونی لگنی * بواو مجہول و نون بیای معروف
کنایہ از شورہ بستن دیوار است کہ در ایام
برسات بر دیوار لگی عارض گردد شاہ عزیز اللہ
عزیز گوید * کان نمک ہوا ہون تیرا حسن سبز دیکھ *
لونی برہ کی جیسی لگی گل گیا ہون میں * لال * اطفال
صغیر را گویند ہدایت گوید * کچھ تو بہی بول غنچہ گل
عندلیب سے * کیون میری لال کیا تیری منہ مین
زبان نہین * و تشبیہ طفلان بغنچہ نہایت مربوط
و موید اینمعنی کلام مرزا رفیع نیز در مثنوی گرما فرماید
* پانیکو بلبلاین پہرین بہتکی * طفل غنچہ کو لگ
گئی جتکی * و اینکہ بعضی ناقباحت فہمان بدین

لفظ معشوق را مخاطب کنند خیلی نازیبا است واگر
گویند که در اشعار اساتذه فارسی بمعنی امرد
بسیار جا خطابی لفظ پسر واقع شده گوئیم هر ملکی
ورسمی * لو * بفتح بواو مخفف زبانه شمع
و زبانهٔ شعله را گویند و لو لگنی بتمامه در اصطلاح
عبارت از تکرار ذکریست که تا دیر بر زبان دارند
خواه ذکر معشوق بر زبان عاشق و خواه یاد الهی
بر زبان بیمار در حالت اخیر که عبارت از الله الله
باشد میر حسن گوید * جون شمع سحر حسن
بتونکی غم مین * الله سی ابتو لولگی هی اپنی *
* لگ چلنا * بفتح اول و کاف عجمی کنایه از
آمیزش و اختلاط محمد تقی میر گوید * گرچه آواره
جون صبا هین هم * لیک لگ چلنی کوبلا هین هم *
* لالی پڑنی * لام اول بالف کشیده و ثانی بیای
مجهول رسیده و فتح بای عجمی و سکون رای

ہندی و نون بیای مجہول کنایہ از حالات اضطرابست
کہ در تمنای مقصود باشد و بکمال بیقراری قدر قلیل
ہم از مدعا آرزو کنند و برآن قناعت ورزند محمد تقی
میر گوید * اس اسیری کی نہ کوی ای صبا پالی پڑی *
یک نظر گل دیکھنی کے بہی ہمین لالی پڑی *
* لتالتا کرمارنا * بضمتین و ہردو تای ہندی بالف
کشیدہ تشدد در زجر و تنبیہ کردنست میر گوید
نخچیرگہہ مین تجسی جو نیم کشتہ چہوتا * حسرت نی
اوسکو مارا آخر لتالتا کر * لگانا بجہانا * بکاف
فارسی و جیم ہندی کنایہ از آتش افشانیست
کہ خاصہ منافقین اشر النفس باشد مولف گوید
* ہوا دولت سے آنکہون مین کے اب بیزار
مجہسی دل * کہہی اوسکو اب کچھ پچھہ لگاتی اور بجہاتی ہین

* حرف المیم *

* منہہ موڑنا * کنایہ از بیمروتی و چشم پوشی است

میر محمد حسن شاگرد مرزا رفیع گوید * قاتل اگر
کہی کرتا سبا بتا ہی چہوڑ یو * خنجر توا یکدم کی لئی
منہہ نہ موڑ یو * ما پاشور با اور گئی دلیان * کنایہ
از قات طعامست در مقدار و عموما در جمیع محل
صرف مستعمل ہدایت گوید * نہین ہم پاس
جز خون دل و لخت جگر پیا رئی * مثل مشہور
ما پاشور با ہی اور گئی دلیان * منہہ کی لوئی جانی *
عبارت از رفتن شرم و حیا ست محمد تقی میر گوید
* آتی ہی شمع آگے منہہ پر تری یہ کہکر *
منہہ کی گئی جو لوی تو کیا کریگا کوئی * منہہ تہو تہانا *
چین بر جبین زدن میر حسن گوید * غمگین نہو
حسن تو یہ ناز ہی تجہی پر * یون اور کی تو آگے وہ منہہ
تہو تہا گے بیٹہی * سید کی کوزکام ہونا * کنایہ
از نخوت و عالیجاہی ناکسا نست میر حیدر علی
حیران گوید * جو نہین اوتہ کر چلا وہ مجلس سے *

چھینکا کوئی اور میرا نام ہوا * ہنسکی بولا کہ
واچھڑی یون جی * سینہ کی کوبھی اب زکام ہوا *
* منہہ پر ہوائیں پھر جانی * کنایہ از تغیر رنگ
رواست اعم از اینکہ در مقام خطر دہ دہد و یا در عالم
نقاہت بسبب حرکت ہدایت گوید * خورشید
رونی جسکہڑی آنکہین دکہاییان * مہتاب کے
بھی پھر گیئن منہہ پر ہوائیان * موتی پرونی * ظاہرا
ترجمہ در فشانیست و در مدح و ذم ہر دو مستعمل
مولف گوید * سن سن کی ذکر اشک و مژہ
مجھسی یون کہا * جب تب نہ آپ ایسی ہی
موتی پروینگی * منہہ پر گرم ہونا * تقابل شدن
باکسی کہ از خود بزرگتر باشد و اکثر شوخ چشمان
و قاحت پیشہ باین صفت متصف اند میر سوز
گوید * کیون طفل اشک تجھکو آنکھون مین مینی پالا *
* اسپر بھی میرے منہہ پر تو گرم ہو کی آیا *

* منہہ اوتر جانا * حالتی کہ از فرط نقاہت وہم از فکر بر بشرہ ظاہر شود جرات گوید * یہ کون تیرے چت پہ چڑہا یاہی مجہی * جرات کچھہ اندنون مین تیرا منہہ اوتر گیا * منہہ پر چڑہنا * عبارت از مقابل شدن حضرت درو فرماید * چمن مین باغبان سے صبحدم کہتی تہے یہ بلبل * گلونکی منہہ پہ یون چڑہتی ہی دیدہ دیکہہ شبنم کا * منہہ بسورنا * ہکسہ بای عجمی وسین تمامہ حالتی کہ طفل را پیش از گریہ روو ہد ہدایت گوید * شعر *

* دہن سے اوسکی میرا دل جو دور رہتا ہی *
تو شکل غنچۂ گل منہہ بسور رہتا ہی *

* مار پیچ کی راہ * کنایہ از کجی راہ محمد حسین کلیم گوید
* رکہتا ہی زلف یار کا کوچہ ہزار پیچ * ای دل سمجھہ کی جائیو ہی راہ مار پیچ * منہہ دیکہی کی الفت * الفتیست کہ فیمابین دو کس عند المواجہہ بظہور آید و بدین

الفت اعتماد نشاید مرزا رفیع سودا گوید

نہ بھول ای آرسی گر یار سے تجکو محبت ہی
پر و منا پکچھ نہیں اسکا یہہ منہہ دیکھی کی الفت ہی

* مورکھہ * بمعنی بیخبر و ناقدرشناس و این لفظ نیز مثل کوی اورآنی از مصطلحات افسانہ گویانست ناجی گوید * کیون سند لیتا ہی زلف کو پیاری * دیکھہ تجکو کہینگی سب مورکھہ * منہہ مانگی موت * بکاف پارسی مقولہ خرید اران و این در محلی گویند کہ فروشندہ انچہ قیمت کند بر ہمان اصرار دارد مولف گوید * کل یار نی مجسی بوجہی قیمت دلکی * مین نی قتال اپنی اوسکی قیمت مین کہی * کہنی لگی سو دا نہ بنی گا یہ طپش * منہہ مانگی تجہی موت بہلا کسنی دی * موج آجانی * بفتح میم خیالی بخاطر گذشتن عن الشعرا * دریا دلی سی دم میں دیا خانمان بباد * کیا جانئی حباب کو کیا موج آگئی *

* منہہ لیکی رہ جانا * ساکت شدن در حالت انفعال
نظر باشخطاط مرتبہ خود ہدایت گوید * دیکہا جو
اوسکی چشم و دہن کو توشرم سی *
منہہ اپنا لیکی پستہ و بادام رہ گئی * من مار رہنا *
بصبر برداختن و بحزن وملال گذراندن ہدایت گوید
* نہیں رہتا ہی اوسکی زلف بغیر * مین بہت
اپنی من کو مار رہا * موم دل ہونا * یعنی
رقیق القلب بودن ہدایت گوید * سوز دل سن سن
میرا آخر کو اوسنی رودیا * شمع کافوری کا دل دیکہا
تو گویا موم تہا * موم کی ناک * شخصی متلون
المزاج را گویند ناجی گوید * جو کوئی کچھ کہی پگہل
جاوے * شمع روہی ہمارا موم کی ناک * مرنا *
کنایہ از دل دادن و آرزو مند بودن افصح الفصحا
مرزا رفیع سودا گوید * کسیکی مرگ پر ای دل
نکیجی چشم تر ہرگز * بہت سا روئی انکو جو

اس جینی سے مرتی ہین * منہہ کانوالا *
امر سہل الحصول میرحسن گوید * تعجیل نکر
ای دل آنی تو لگاہی وہ * مل جائیگا بوسہ بہی
کیا منہہ کانوالا ہی * منہہ سی پہول جہرنی *
کنایہ از دشنام ملفوظ شدن و بسبیل طنز
مستعمل انشاء اللہ خان انشا گوید * گالیان دی گراب
بکرتی ہین * واہ کیا منہہ سی پہول جہرتی ہین *
* ہاتہا تہنکنا * معلوم شدن انجام کار در آغاز کار
بوقوع علامتی کہ متعلق باو باشد و از جملہ مصطلحات
زنانست محمد تقی میر گوید * بہون تانتی تم جسدن
سج نکلی تہی ایک پیچا * اوسدن ہی تمہین دیکہی
ہاتہا میرا تہنکا تہا * حاصل معنی بقصد قابل اینکہ اگر
تمہین کچ و ضعیت بر ور صفاک وقتال خواہی شدن
* منہہ چہپانا * کنایہ از چشم پوشیست مولف گوید
* طاقت نی تو تہا ہی جی جو رایا ہمسی * دل صبر

وخرد نی بهی او تها یا ہمسی * یہہ تو تہی ہی پہ رنگ
رونی بہی طپش * یک بارگی آپ ہی منہہ چھپایا ہمسی *
* منہہ لگنا * کنایہ از قرب حاصل کردن میر گوید
کیا حرف دلنشین ہو میر اسکا خط مدام * اغیار رو سیاہ
تیری منہہ لگا گئی * منہہ لیکی پہر جانا * محروم بر گشتن
وروی ناطعت ندیدن یکی از شعرا گوید * شعر *
* بعد مدت تیری کوچہ مین جو آجاتا ہون *
* اپنا سا منہہ لئی پہر وہین جاتا ہون *
* موج مارنی * کنایہ از فارغبالی شخص معطل
محمد بقا گوید * سیل سرشک اپنا جب سر
باد ج ماری * طوفان نوح تنہا گوشہ مین موج ماری *
* منہہ پانا * توجہ خاطر دریافتن حضرت درد فرماید
* منہہ تمہارا بہی اگر پائیگا * تو یہہ منہہ اپنا بہی دکہلائیگا *

* حرف النون *

* نیند بہر سونا * کنایہ از خواب راحت خواجہ محمد

خان طاہر گوید * پھر زلیخا نہ نیند بھر سوئی * جب سی
یوسف کو خواب مین دیکھا * نصیب لرتی *
در مقامی گویند کہ دو کس را در امید یک امر مطلوب
اتفاق باشد وہر یکی بزعم خود انتظار کشد سعادت علی
سعادت گوید * یارسی جو رقیب لرتے ہین *
یہ ہمارے نصیب لرتی ہین * نیچی سُرون سی بولنا *
کنایہ از آواز خفیف و بسبیل مطایبہ مصطلح
میر محمد کاظم آوارہ گوید * کانون تلی تیرے گانی سی
دق ہون * بہت نیچی سرون سی بولتی ہی *
* ننگی شمشیر * بمعنی مصطلح گاہی کنایہ
از شخص صاحب جلال باشد و اطلاق این بیشتر
بر فقرای صاحب تاثیر آید و گاہی بر شخص بیباک
و صاف گو و گاہی عبارت از بلای معلق ہر دو معنی
معروف و مثال سیومی میر سجاد گوید * شعر *
سپر داری اسکی کبھی سی نہو * یہ ابرو

تیرے ننگی شمشیرہی * نظرون سی گرا دینا *
بی اعتبار کردن است مرلعت گوید * جون اشک
تو نظرون سی کیو نکر نہ گرا دیوے * آنکھو نمین
تیری پیارے ہر وقت کہٹکتا ہون * نیان بگرنا *
بدو معنی مصطلح گاہی کنایہ از بدوضعی روزگار و اینمعنی
مرزا علی نقی محشر گوید * یہ رنگ ڈہنگ آج سی
افلاک کی نہین * ایسا ہی کچھ قدیم ستی
بگرا یہ نیل ہی * و معنی دویم موافق اعتقاد عوام
مرزا محمد شہرت گوید * ملنی کی ہوئی میری اور
اوسکی شہرت * شاید کہ کچھ نیل آسمان کا بگرا *
* نچوڑ * بالکسر و جیم پارسی بو او مجہول و سکون
رای ہندی بدو معنی مصطلح گاہی کنایہ از پایان کار
و گاہی از مدار کار و این شعر میر جامع این ہر دو
معنی است میر گوید * جیب اور آستین سے رونیکا
کام گذرا * سارا نچوڑ آ بتو دامن پہ آرہاہی *

* حرف الواو *

* وادی پرا پنہی آنا * بر عادت خود کار کردن میر گوید * وحشت مین ہون بلا گر وادی براہنی آوٗن * مجنون کی محنتین سب مین خاک مین ملاوٗن *

*وہ آنکھین نرہنی * کنایہ از تغیر سلوک میر حسن گوید *

* اب کچھ ہماری حال پہ تمکو نظر نہین *
* یعنی تمہاری ہم سی وہ آنکھین نہین رہین *

* حرف الہاء *

* ہاتھ لگانی * کنایہ از تنبیہ کردن مصطفی خان یکرنگ گوید * زبان شکوہ ہی مہندی کا ہر پات * کہ خوبون نی لگائی نہین مجہی ہاتھ * قافیہ پات باہاتھ کردن ہرچند از روی اصول قوافی خالی از عیب اکفا نیست لکن ریختہ گویان جایز داشتہ اند * ہاتھون ہاتھ لیجانا * عبارت از چالدستی است در بردن چیزی سید عبدالوہاب گوید * میرا دل گام وا پنہی ساتھ لیگئی *

حنا کی طرح ہاتھوں ہاتھ لیگئی * ہاتھ پر نا * گویا بقا بو
آمد نست * سید عبدالولی عزت گوید * ہاتھ پر ہاتھ
سیری دہر کی جلی آی سا تھہ * دیکھو طالع کی مدد آج
سیری ہاتھ پر ی * ہاتھ اتھانا ایک چیز سی *
دست بردار شدن از امر یست مصطفی خان گوید
* ہاتھ اوتھا جو راو رجفا سی تو * یہی گویا سلام
ہی تیرا * ہوا لگنی * کنایہ از تغیر مزاج ہدایت گوید
* پہرتی ہی تیری سا تھہ نسیم و صبا لگی * تجکو بہی
باغ دہر کی گلدو ہوا لگی * ہوا پہر نی * بکسر بای
ہندی و نون بیای معروف کنایہ از تغیر اوقات
اعم از ینکہ پریشانی بہ جمعیت مبدل شود یا بعکس
آن مثال معنی اول مولف گوید * آنی کی اوسکی
لیکی خبر اب صبا پہرے * خوش ہو د لا کہ آج ہماری
ہوا پہری * و مثال دویم جعفر علی حسرت گوید
* شب مہربانی تہی وہ پچھہ اب صبح سی یہہ جو رہی *

* کل کی ہوا کچھ اور تہی اور آج کی کچھ اور ہی *
* ہاتہہ پتہر تلی دبنا * کنایہ از متعلق بودن غرضیست
کہ موجب انواع تبعیت باشد مولف گوید
* دلکو تجسی سنگدل لی لون تو دکہاؤن مزا *
* دب رہاہی ہاتہہ ابہی سیرا یہہ پتہر کی تلی *
* ہوا ہونا * کنایہ از فنا شدن حضرت درد فرماید
* تہر جا تک بات کی بات ای صبا * کوئی دمکو ہم بہی
ہوتے نہین ہوا * ہا ہا کرنا * سماجت نمودن
میر سوز گوید * سنتین میری قبول اوسنی نکاین *
عجز سی ہر چند مین ہا ہا کیا *
* ہاتہہ پر دہری رہنا ایک چیز کا * کنایہ از
سر دست ماندن چیزی مولف گوید * چاہو جو
چہنو دست حنابستہ سے یہہ دل * ایسا سو دل
کسیکا دہرا ہاتہہ پر نہین * ہاتہہ پانون پہول جانی *
عبارت از سراسیمگی و بیحواسی است میر حسن

در گلزار ارم گوید * ہر ایک گل سے وہ صورت
دیکھی مقبول * کہ میری ہاتھہ پانون سب گئی پہول *

* حرف الیای تحتانی *

* یاری کٹ کرنی * بضم کاف تازی و سکون
تای ہندی کنایہ ایست از ترک آشنائی
کردن و این روز مرۂ اطفال مکتبیست میر سوز گوید
* رباعی * لی چپکی سی جب کہ مین نی اوسکی چٹکی *
بولا کہ پڑی جان پہ تیری پٹکی * پہر دانت تلی
کہٹک کے ناخن یہہ کہا * چل آج سی ہمنی تجسی
یاری کٹ کی * یاقسمت * درمقام رضا و تسلیم
گویند مولف راست * ہوا جز درد و غم ہرگز نہ وصال
دلربا قسمت * یہی تہا قسمت ناسازمین مقسوم یاقسمت *

* لہ الحمد فی الاولی والآخرۃ *

گروچہ ہمت این اقل الحقیقۃ علی قدر یعنویت صرف
گردید و بحسب قوہ بفعل رسید وانصاف زاند

که در ترتیب این نسخهٔ گرامی انفاس صرف
شد تا پیرایهٔ اتمام یافت وچه شرایف اوقات
بسر رفت تا پرتو انتظام یافت صحت اینمقال
بر محاوره دانان مبین و صدق این دعوی بر صاحب
زبانان متیقن چه از بدو رواج ریختهٔ الی یومنا هذا
هیچ نسخه درین زبان به تحریر نرسیده و رسالهٔ
بدین نهج مرتب نگردید * * مثنوی *

حبذا نسخهٔ فصیح بیان * جامع اصطلاح هند وستان
اسمین جو هین فصیح و غیر فصیح * من وعن هی هر ایک کی تشر
بلکه تفریق جایز و ممنوع * واسطی جسکی یه هوا موضو
هر یک اپنی مثال پر هی رقم * تا مبین هوا امتیاز از ه
صفحه صفحه بیان هوئی تحقیق * اهل تحقیق سمجهی یه تدقید
اصطلاحات دهلوی یکسر * ثبت کین اسمین کهاں کی خوا
بلکه عالم جان ودل کئی تالیف * تب یه تالیف هوئی به ا
جو ممیز هو اسکا قدر شناس * اس جگر کا دی کو کری وه قیاس

ہرچہ کوئی رہا نہیں معیار * مرد ہر ایک ہنر کا ہی بازار
ات صد شکر ایکو ہی ممدوح * وصف جسکی نہو سکین مشروح
ہوا اسکا باعث تالیف * جسکا مادح ہی یہہ ضعیف ونحیف
اسکی ارشاد سی ہوا یہ خیال * نام جسکا رہیگا تا صد سال
یعنی نقاد علم امیر الممالک * جامع جو دو حلم امیر الممالک
سخن سنج اور قدر شناس * قدر ہر فن کی ہی اوسیکی پاس
شک اسکا وہ قدردان ہوگا * اجر کب اسکا رائگان ہوگا

اکنون بیان دیگر چند فقرہ کہ از متعلقات این کتاب
است واجب آمد باید دانست کہ مصطلحات
حضرت دہلی باعتقاد راقم بر تر از شمار است
وضبط ہمگین متعذر ودشوار مگر ہر چہ راستندات
از کلام موزونان بہم رسیدہ درین مختصر ثبت گردانیدہ
وآن نیز متنوع بر دو نوع بعضی بیک معنی وبرخی
بچند معنی ناقدان بصیر بحسب قرینہ تمیز از ہم کنند
وآگہان خبیر نظر بر مقامی تفرقہ بخشند بالجملہ مختصریست

مفید جهت استفادهٔ طالبان این مقصد و ملخصیست
مفیض بنا بر انتفاع پژوهندگان این مطالب و عبارتش
از ان اغلاق لفظ ندارد تا نسخه عام الفیض و عموم الفهم
باشد و هر عامی و مبتدی فواید معنوی بردارد و حالیا
استدعا از دیده وران باینخلاف آنست که
من اوله الی اخره به چشم انصاف و دردمندی
درنگرند و بخیال من صنف قد استهدف التماس از حسد
پیشگان با اعتساف آنکه هرجا بمقتضای بشریت
سهو و خطائی یابند از طعن و تعریض درگذرانند چه
انسان هر اینه جایز الخطا است و شیوهٔ عیب
جوی خیلی ناز یبا * غلام همت آن عارفان با کرمم *
* که یک صواب به بینند و صد خطا بخشند * و الحمد لله
علی الاتمام و الصلوة و السلام علی نبیه و آله الکرام
* و اصحابه العظام *

* لله الحمد والمنة که این نسخه نادر التبیان ؛
* مسمی بشمس البیان فی المصطلحات *
* هندوستان من تالیفات ابلغ البلغای زمان *
* متخلص بطبش مرزا جان بتاریخ بست و پنجم *
* شهر ذی حجه سنه یکهزار و دو صد و شصت *
* و شش من الهجرة النبویه علی صاحبها *
* الف الف تحیة در بلدهٔ فرخنده *
* بنیاد مرشدآباد واقع محله قطب پور *
* از مطلع مطبع آفتاب *
* عالم تاب طالع *
* و ضیابخش *
* طبایع خاص و عام *
* گردید *

تصحیح اغلاط شمس البیان

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۳	۱۰	فی المصطلحات	فی مصطلحات
		ہندوستان	الہندوستان
۵	٦	ڈراتی	دھراتے
۷	۱۳	آب	اب
۱۲	۱۱	غم مین	غمین
۱۸	۱	اتمامی	تمامی
۱۹	۷	بچہارین	پچہارین
۱۹	۱۵	سنا	سنّا
۲۱	۸	دکہلاے	دکہلاوے
۲۱	۱۴	نگاؤنگا	پگاؤنگا
۲۱	۱۵	پگاؤنگا	نگاؤنگا
۲۳	۵	حسن کو	حسن کا
۲۴	۷	بہیگنی	بہیگتی

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۲۶	۱۳	لنبجر	گنبجر
۲۸	۳	ثمانین	ثمانی
۲۸	۹	تفریط	افراط
۲۹	۴	تالا دری	تالاوڑی
۲۹	۱۰	چادری	چاوڑی
۲۹	۱۰	تالادری	تالاوڑی
۳۱	۸	صعف	صف
۳۳	۳	یک	ایک
۳۹	۱۵	لرگی	لرگئی
۴۰	۴	بدھین	بندھین
۴۳	۴	لوکا	لوگوںکا
۴۵	۶	تابنجالی محبت گی	بتنجالے گی محبت
۴۸	۸	مت سے پھو بال	مت وانسنے نکال
۴۸	۱۰	وقیست	وقتی است

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۴۹	۱۴	آرسی ہی	آرسی
۵۱	۷	تجنیس	بہ تجنیس
۵۱	۱۱	دل لوروا	دل گوردا
۵۲	۶	ترا	تیرا
۵۵	۵	دہرک	دھک
۵۶	۸	نشیند	نشینند
۵۸	۶	چمکی	چمکنی
۶۰	۱۵	گوئی	کوئی
۶۷	۱	گوئی	کوئی
۶۷	۶	براعت	براعات
۷۲	۷	پہاپچہڑی	پھاپجھڑی
۷۲	۹	محض	مختص
۷۷	۲	خوب تہی	جو نہ تھی
۷۹	۱۳	کہ یہی	کہ یہے ہی

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۸۲	۳۰	~~چڑھیاہی مجھی~~	~~چڑھاہی~~
۸۲	۸	بار عجمی	بار موحدہ
۸۳	۲	یار سے تجکو	یار کو تجہسے
۸۳	۶	سند لیتا	سند لتا
۸۳	۱۴	عن الشعرا	عن بعض ش
۸۵	۶	گراب	گراب
۸۵	۷	چہرتی	جہرتے
۸۵	۱۱	~~دیکھی~~	~~دیکھے~~
۸۶	۲	آپ	اب
۸۶	۵	لگا گئی	لگا گئے
۸۸	۱۰	کہ کچھ نہ	کچھ
۹۱	۱۱	گنایہ	گنایہ
۹۴	۱	لرچہ	گرچہ